

БЕКІНМАЧОҚ

БЕКИНМАЧОҚ

Еқут халқ эртаклари

Ёқут халқ эртаклари алоҳида тўпلام сифатида ўзбек тилида биринчи бор эълон қилинмоқда. Улар туркий тилда сўзлашувчи халқларнинг энг қадимий ижод маҳсулларидан ҳисобланади. Шунинг учун бу эртаклар асотирий тушунчаларга бойдир. Аини пайтда ўзбек, қозоқ фольклоридаги Насриддин афанди, Алдар кўсани эслатувчи қаҳрамонлар ҳам учрайди. Демак, халқларимизнинг тил жиҳатидан яқинлиги ижодда ҳам ўз аксини топганлигига шакшубҳа йўқ.

Русчадан **Омонулла Мадаев** таржимаси

Б 49

Бекинмачоқ: Ёқут халқ эртаклари //Русч.
О. Мадаев тарж.:—Т.: «Маънавият», 1998.—96 б.
— («Туркий халқлар ижодиёти»).

ББК 82.3Я—6

Т 4702620204 — 3
М25 (04) — 98 22—97

© «Маънавият», 1998 й.

ШИМОЛ ХАЛҚИНИНГ ГУЗАЛ ЭРТАКЛАРИ

Ёқутлар узоқ шимолда яшайдилар. Ўзбекистон билан улар юрти ўртасидаги масофа минг-минглаб чақиримлар билан ўлчанади. Олимларнинг айтишларича, улар қадим замонларда Қутлуғ таигрининг ёйи (Ёқут) маъносини англатувчи қабилалардан иборат бўлган эканлар. Ҳозирда ўзларини Саха халқи деб атайдилар. Тарихда «Са» сўзи ўқ маъносини англатган. Ота-боболаримиз қабилаларидан бирининг номи эса «Сак» деб юритилган. Широқ афсонасини эсланг. «Са» дегани ўқни билдирса, «К» қўшимчаси кўплик демакдир. Маълум бўладики, ўзбеклар ва ёқутлар ўртасида қисман бўлса-да тарихий умумийлик бор.

Ёқутларнинг ватани ер куррасининг шимолида жойлашгани учун қиши жуда қаттиқ бўлади. Баъзи жойларда совуқ 70 даражага етиб боради. Қиш фасли 8 ой, ёз фасли эса 4 ойдан иборат. Ёзда иссиқ атиги 18—19 даражага етади, холос.

«Олонхо» — ёқут халқининг ўзига хос бўлган достонлари туркумини ташкил этади. Ундан ташқари, ёқутларнинг халқ қўшиқлари, халқ эртаклари, афсона ва ривоятлари жуда кўп. Аммо бу асарларнинг деярли ҳаммаси тарихий ҳаёт билан боғланган. Илм-фан тараққиёти бу юртга анча кеч таъсир қилган. Эҳтимол, шундан ёқутларда шаманларнинг обрўи банд бўлган. Шаманлар рақсга тушганлар, қўшиқлар айтганлар. Турли-туман афсунлар ўқишга уста бўлганлар. Бу йўл билан одамлардаги касалликлар қувилган. Буғуларнинг саломатлиги кафолатланган, овчиларга омад тиланган ва ҳоказо. Шунинг учун эртакларда шаманлар қайта-қайта тилга олинадилар.

Ёқутистоннинг катта қисми ўрмон билан қопланган. Ҳайвонот олами жуда бой. Қўлингиздаги китобдаги эртакларнинг асосий қисмини ҳайвонлар ҳақидаги асарлар ташкил этиши ҳам бежиз эмас. Биз кўрмаган қушлар, ҳайвонларнинг ташқи кўринишига, хусусиятларига, яшаш тарзига оид жуда кўп эртаклар билан танишасиз. Ҳатто сеҳрли фантастик, ҳаётий маиший

эртакларда ҳам ҳайвонларга ажратилган эътибор алоҳида сезилиб туради.

Ёқут эртакларида худолар ҳақидагилари ҳам бор. Бундай эртакларнинг яратилиш даври жуда қадимий бўлиб, ҳозирги диний тушунчаларимизга мутлақо алоқаси йўқ. Қадим замонларда одамлар тасаввурида Қуёш худоси, Ҳосил худоси, Урмон худоси каби тушунчалар бўлган. Ёқут эртакларида ана шу анъана сақланган.

Тўпламимизнинг охири саҳифаларига етиб борганингизда «Сис-Қуо», «Думалаб тушган ғўлача» каби эртакларга дуч келасиз. Улардан ўзбекнинг Насриддин афандисини, қозоқнинг Алдарқўсасини эслатадиган ўхшашликлар кўп. Бу ўхшашликларни халқ ижодкор фарзандларнинг ижод қилишларидаги яқинлик билан изоҳлаш мумкин бўлади. Эҳтимол, халқларимизни тарихан боғлаб турган, кўзга кўринмас ришталар бўлгандир. «Қун», «Қиз» каби сўзларни биз қандай тушунсак, ёқутлар ҳам шундай тушунар эканлар.

Умуман, ёқут эртакларида қизиқ-қизиқ ҳаётий воқеалар: бизнинг назаримизда содда, аммо қадим замонларда анчайин мураккаб бўлган ҳодисалар, тезлик билан ечимини топиш зарур бўлган муаммолар ўзининг бадний аксини топган.

Уйлаймизки, уни ўқиб, кўп маънавий фойда кўрасиз.

Таржимон

ОТ БИЛАН КИЙИК

Кунлардан бир кун От кўм-кўк майсалар билан қопланган кенг далага келиб қолибди. Кўкаламзор майдон унга жуда маъқул бўлибди. Мазза қилиб ўтлабди, у ёқдан бу ёққа югурибди. Хуллас, роса яйрабди.

Аммо, кўп ўтмай қаердандир жуда чиройли, келишган Кийик пайдо бўлиб қолибди. Кийик қарайдики, ўтлоқ кенг, барра майсалар ўсган, Отга ҳам, унга ҳам бемалол етадиган. У таклифни кутиб ўтирмай ўтлашга киришиб кетибди.

Отга бўлса ортиқча емхўрнинг пайдо бўлгани асло ёқмабди. Негаки, у кенг майдонда якка сайр қилиб ўтлашга ўрганиб қолган экан-да. Аммо, ҳар қанча уринмасин, Кийикни ҳайдаб юбора олмабди. Шунда От маслаҳат сўраб одамнинг олдига борибди.

Одам унга:

— Мен Кийикни қандай қилиб ҳайдаб юбораман? Ҳар қанча югурганим билан унга етолмайман-ку. Сени жиловлаб устингга минсам, бошқа гап эди. Кийикни бир пасда далангдан қувиб чиқара олардим, — дебди.

От одамнинг гапига рози бўлибди. Одам уни яхши-

лаб эгарлаб, устига миниб олибди. Улар кийикни осонгина қувиб юборишибди. Бироқ от ўша пайтдан бошлаб ўз эркини йўқотиб, Одамга хизмат қила бошлабди. Чунки Одам Отга бир миниб олганича унинг устидан тушмаган экан-да.

ҒОЗ БИЛАН ТУРНА

Кунлардан бир кун семиз, дангаса бир Ғоз кўлнинг бўйида мудраб ўтирган экан, тасодифан унинг ёнига Турна кўнибди. Турна Ғознинг қаршисида жуда ҳам озгин ва нимжон кўринар экан. Олифта Ғоз уни масхара қилиб кулибди:

— Менга қара, оғайни Турна! Намунча чакак-чакак бўлиб озиб кетибсан. Қоқ суягинг қолибди-ку. Худди ёз бўйи ҳеч нарса татимаганга ўхшайсан-а.

Шу пайт милтиқ кўтарган овчининг қирғоқ ёқалаб аста-секин уларга яқинлашиб келаётганини сезиб қолишибди. Енгил Турна чаққон қанот қоқибди-ю, учиб кетибди. Аммо семиз, бақалоқ Ғоз ўзини ўнглаб қанотларини ёзишга улгурмасидан атрофни ўқ овози босиб кетибди.

Очофат, иш ёқмас Ғоз қирғоқ бўйида мукка тушиб қолаверибди, ориқ Турна бўлса ҳозир ҳам кўнда парвоз қилармиш.

ЛАТЧА¹ НЕГА ДУМСИЗ

Бир пайтлар Латчанинг узун ва момик думи бўлган экан. Ахир, у Оқсувсарнинг авлодидан ҳисобланади-да. Одамлар уни ёғочнинг учида ҳам тўққиз юмалайди, дейишади. Бу бежиз эмас, чунки у жуда элчил ва чаққон ҳайвон.

Устига-устак Латчанинг ҳар нарсага қизиқаверишини айтмайсизми: у ҳамма нарсани билиши, унга тегиши, ҳидлаши, татиши керак. Ҳатто қизиқиб қолган нарсасини ушлаб кўрмагунча асло кўнгли жойига тушмайди. Кунлардан бир кун ўрмонда югуриб, сакраб, ҳар бир тешикка бурнини тикиб юрган Латча овчининг тузоғига илиниб қолибди.

Унинг думини қопқон шу қадар қаттиқ қисиб олибдики, бечора қимирлай олмасмиш. Хўш, энди нима қилиши керак. Мана, овчининг шарпаси ҳам эшитилиб

¹ Латча — кемривчи сичқонсифат ҳайвонларнинг бир тури.

қолибди. Оёқ товуши келиб, шох-шаббалар шитирляпти. Латча бир силтанибди-ю, оғриққа чидолмай чинқириб юборай дебди. Охири, ҳийла топибди. У худди ўлиб қолгандай чўзилиб ётиб олибди.

Овчи Латчани ўлган ҳисоблаб, қопқонни бўшатиб, овини бир чеккага қўйибди. Энди қопқонни қайта созлай деган экан, Латча дик этиб турибди-да, қоча бошлабди. Аммо овчи ҳам анойилардан эмас экан, ўша заҳоти Латчанинг думини босиб қолишга улгурибди. Шунда Латча жон-жаҳди билан силтанган экан, думи қопқон қисган жойдан узилиб кетибди.

Шу-шу унинг думи қалтагина бўлиб қолган экан.

КИМДИР ҚУЕНДАН ҲАМ ҚУРҚАРДИ

— Ҳа! Шўр пешонам... Шу ҳам ҳаёт бўлдимиз?! Ҳамма нарсадан ҳадиксирайверамаман. Ҳамма мени қўрқитмоқчи бўлаверади. Кичкина қушчалар шохдан-шохга учса ҳам, дарахтларнинг қурган шох-шаббалари бирозгина қимирласа ҳам чўчиб тушаверамаман. Бу дунёда мен қўрқмайдиган биронта ҳайвон бормикан ўзи: Йўқ. Бу ҳаёт эмас. Дарахтнинг баргидек титраб яшаш жонимга тегди. Бундан чўкиб кетганим яхши.

Ғилай Қуён шундай дебди-ю, яқин орадаги кўлга югуриб кетибди. Кўлнинг бўйига келиб, ўзини сувга ташлашга қулайроқ жой ахтара бошлабди. Бироқ шу пайт унга қараб Қурбақанинг вақиллаб сакраб келаётганини кўриб қолибди. Қуёнвой қўрқиб кетиб қулоқларини диккайтганича ўзига-ўзи:

— Барибир ҳозир ўлсам керак, — деб тўғри қурбақанинг устига ўзини отибди. Қурбақа бўлса тезроқ вақиллай бошлабди. У йўл-йўлакай овози борича бақирмиш:

— Вой-дод шўрим қуриди! Даҳшатли Қуён мени емоқчи бўлиб орқамдан қуяпти. Вақ-вақ, қўрқиб кетаяпман! Вақ-вақ, қутқаринглар!

Охири у сувга шўнғиб ғойиб бўлибди.

— Ана холос! — дебди Қуёнвой, — Мендан ҳам қўрқадиган жонзот бор экан-ку. Энди кейинроқ чўка қоламан. Ҳозирча ўрмонга қайтиб борайчи...

Шундай қилиб, Қуён кўлдан узоқлаша бошлабди. Шу-шу ҳозиргача яшаб юрганмиш.

ҚУШЧА БИЛАН СУВ КАЛАМУШИ

Кунлардан бир куни сув каламуши билан қушча бирга яшашга шартлашибдилар. Каламуш қишда қушчани ўз уясига қўйишга, тўплаган овқатлари билан уни қиш бўйи боқибди. Эвазига баҳорда — каламуш уясини сув босганда унга ўз инидан жой берадиган, турли қурт-қумурсқалар билан боқадиган бўлибди.

Қушча ўз сўзида туриб, баҳор ва ҳатто ёзда каламушни роса боқибди. Инидан жой берибди. Каламуш шу қадар ўзини эркин тутибдики, бечора қушчанинг олиб келган таомларини танлаб ейишга ўтибди.

Бу орада қиш келибди. Қор ёғибди. Оғайниллар каламушнинг инига кўчиб ўтишибди. Аммо каламуш қушчани ўлганининг кунидан зўрға, чала-чулпа боқа бошлабди. Мезбон кўпинча дарахтларнинг илдизини топиб келар экан. Бундай таомни ейишга ўрганмаган бечора қушча озиб кетганидан қимирлашга мадори қолмабди. Охири чидай олмасдан шундай дебди:

— Мен сени роса меҳмон қилдим. Хоҳишингга қараб едирдим, ичирдим. Сен бўлсанг мени сарқит билан боқаяпсан. Шу ҳам иш бўлдимми? Келгуси йили сен билан турмайман.

Бу гап Каламушга ёқмабди:

— Ҳе, фирибгар, қаллоб! — деб бақирибди Каламуш ёқимсиз овоз билан. — Қиш бўйи менга кун бермадинг, шилиб ётдинг. Раҳмат дейиш ўрнига яна ҳасрат қиласан!

Каламуш тирноқлари билан қушчанинг бошини тимдалаб ҳам олибди.

Шундан кейин қизил бошли Қушчалар пайдо бўлган экан!

ГАГАРА БИЛАН ҚАРҒА

Қадим замонларда Гагара ҳам Қарғага ўхшаб тимқора бўлган экан. Бошқа қушларнинг чиройли, турлитуман рангига ҳасад қилиб Гагара билан Қарға бир-бирларини бўямоқчи бўлишибди?

Қарға дўстини бўяш учун бутун қобилиятини ишга солибди. Нозик нақшлар чизибди. Шундан кейин Гагара ўзининг аксини кўриш учун дарё бўйига борибди. Сув бўйига келиб ўзининг ҳар хил бўёқлар билан бўял-

ган патларини кўрибди-да шу қадар қувониб кетибди-ки, дўсти Қарғанинг олдига қайтиб бориш ниятидан воз кечибди. Қарғанинг ҳам ўзидек чиройли бўлишини хоҳламабди-да.

У ўзини роса кўз-кўз қилибди. У ёқдан бу ёққа кўрак кериб юрибди. Охири қорни очиб балиқ тутиш учун сувга шўнғимоқчи бўлганида, уни кута-кута тоқати тоқ бўлган Қарға етиб келиб алам билан думини чўқиб олибди.

Шу-шу Қарға аввалгидек қоралигича қолаверибди. Гагара чиройли бўлгани билан унинг думғазаси бесўнақай ўсибди. Оёқлари ҳам қийшайиб қолган экан.

СИЧҚОН ВА БУҒУ

Бир куни кечқурун ўрмондаги жилға бўйида Буғу билан Сичқон учрашиб қолишибди. Учрашишибди-ю, ким қуёш чиқишини биринчи бўлиб кўра олади, — деб тортишишибди.

— Ернинг ипирисқи иллоти, бит кўзларинг билан қуёшни сен кўрасанми, — гердайиб дебди Буғу, — албатта уни биринчи бўлиб мен кўраман.

— Ўзингнинг узун оёқларинг ва катта кўзларинг билан чиранма, — жавоб берибди сичқон. Шундай бўлиши мумкинки, қуёшни сендан аввал мен кўраман.

Шартлашиб иккови қуёшнинг чиқишини кутишибди. Кўзларини катта очиб Буғу осмоннинг шарқ тарафига тикилибди. Сичқон эса ғарб томонга қарармиш. «Э, овсар банда, қуёшнинг қайси тарафдан чиқишини ҳам билмайди-ку, — масхаромуз ўзича ўйлабди Буғу Сичқонга назар ташларкан, — яна шарт ўйнаганига ўлайми».

Бир соат ўтибди. Икки соат ўтибди.

Бирдан Сичқон хурсанд бўлиб қаттиқ чийиллай бошлабди. — Ана қуёш, ана у! Мен биринчи кўрдим. Мен кўрдим!

Буғу эса ҳеч қандай қуёшни кўрмасмиш. Шунинг учун Сичқонга ишонмабди. Аммо Сичқон қараб турган томонга ўгирилиб қараса, қуёш нурлари дарахтларнинг учида жилоланармиш, баргларида товланаётган эмиш.

— Мана сенга узун оёқлар, мана сенга катта кўзлар!

— ўзида йўқ қувонармиш Сичқон, — Қуёшни барибир биринчи бўлиб мен кўрдим.

Буғуга шу қадар кичкина ҳайвоннинг уни доғда қолдириб алдагани жуда алам қилибди. Чидамаганидан Сичқонни янчиб ташламоқчи бўлган экан, у шип этиб инига кириб кетибди. Буғу ҳозиргача уни тутолмай юрармиш.

СУВСАР ДУМИНИНГ УЧИ НЕГА ҚОРАЙГАН

Қадим-қадимларда Сувсарнинг юнглари бутунлай кўкнимтир бўлиб, учлари тўқ малла товланаркан.

Қиш жуда қаттиқ келиб совуқ авж олибди. Урмон ҳайвонлари жуда қийналишибди.

Улар ўрмоннинг ўртасида кичкина уй борлигини, унда Қуёнмижоз лақабли бир чол яшашини билишаркан. Чолнинг ошқозони касал бўлганидан доим печкасининг олдида ичиш учун қайнатилган сув тураркан.

Оч қолган, жуда совуқ еган сувсар ўша уйчанинг мўрисиغا чиқиб ўрнашиб олибди-да, иссиқ элитиб ухлаб қолибди. Тез орада хўжайин уйига кириб эшикни шу қадар қаттиқ ёпибдики, Сувсар чўчиб кетиб уйқузираб мўрининг ичига ағдарилиб, тўғри қайнаган сувга бориб тушибди. Содда ҳайвоннинг илтижо қилган овозини эшитиб Қуёнмижоз уни декчадан чиқариб олибди. Бирпасда Сувсарнинг юнглари шилиниб тушган экан. Ўзи бўлса зўрға-зўрға нафас олармиш. Бечорага чолнинг раҳми келиб, уни турли нарсалар билан боқа бошлабди. Уйчага ҳам файз киргандай бўлибди.

Сувсар тез орада тузалибди. Кучига-куч, қуввати-га қувват қўшилиб асли ҳолига қайтибди. Фақат тўқ малла ранги йўқолиб сутдек оппоқ, доғсиз юнг ўсиб чиқибди.

У чол билан кўп вақт бирга турибди. Чол ўзига ҳам, унга ҳам овқат топиб келаркан. Тинч, тотувликда яшашаркан. Кунлардан бир кун чол қайин пўстлогидан ясалган идишда жуда авайлаб сақлайдиган ёғдан олай деса, унда майда тишларнинг изи турганмиш. Қолаверса ёғнинг тағи ҳам кўриниб қолай деган экан. Чолнинг ғазаби қайнаб кетибди. Ўғрини жазолай дебди-ю, шаҳиддан қайтибди. Овга кетгандай бўлиб ташқарига чиқибди-да, хашакларнинг орқасига ўтиб яширинибди.

Сувсар қўрқа-писа у ёқ-бу ёққа қараб ёғ идишининг

тепасига чиқиб олиб ўзига ёқиб қолган ёғнинг қолган-қутганини ҳам ейишга тушибди.

Буларнинг ҳаммасини кузатиб турган чол қўлига тушиб қолган косовни кўтариб ўғрини қувлай кетибди. Элчил Сувсар унинг оёқлари орасидан лип этиб ўтибди-да, эшик томонга ўзини урибди. Чол косов билан уни уришга улгурибди, ammo косовнинг фақат учи думига тегибди, холос.

— Ҳар ҳолда олпоқ момиқ пўстинингга из қолдирдим-ку, қароқчи! — дебди чол ўзини овутиб.

Сувсар думининг учгинаси косовнинг зарбиданми, кулиданми қора бўлиб қолибди. Шу-шу ҳозиргача учмасмиш. Шунинг учун ҳам овчилар Сувсарни белгиси бор ҳайвон деб аташади.

ЧИЛ¹

Айтишларича, қадим замонларда Чил деган улкан қуш бўлиб, у ҳеч кимдан ва ҳеч нимадан қўрқмас, шунинг учун хоҳлаган ерида, хоҳлаганча ов қилар экан. Тўполон билан бостириб келар ва тўполон билан ҳеч нарсага парво қилмай қайтиб кетавераркан.

Кунлардан бир кун у ўрмоннинг салқин бир майдонида ов қилибди. Қорни тўйғач шовқин-сурон билан осмонга кўтарилибди. Майдондан нарироқда бир чол ухлаб ётган экан, тўполондан уйғониб кетибди.

Маълум бўлишича, чол қандайдир қария эмас, яратганнинг ўзи экан. У ножўя безовта қилгани учун Чилни жазолабди: Катта кўкрагидан гўштни юлиб олиб бошқа қушларга берибди.

Шу-шу Чил кичкинагина қушчага айланган экан. Бошқа қушларнинг кўкрагида эса шундан бери оқ гўштининг қалин қатламини учратамиз.

БУРИ БИЛАН ТУЛКИ

Қадим замонларда бўри билан тулки бирга яшаб, бирга овқатланишар экан. Ёз бўйи узоқ қишга етadиган озиқ-овқат жамғаришибди. Бир маротаба улар қишга қайин пўстлоғидан қалин қилинган бочкани хаяка-қаймоқ билан тўлдириб, ёғнинг музламасини тайёрлаб қўйишибди. Улар қишлик овқатни мутлақо

¹ Чил — қуш.

ишлатмасликка, фақат чорасиз қолган пайтдагина қўл уришга шартлашиб олишибди.

Кўп вақт ўтмай тулки бўрига шундай дебди:

— Бўрижон, Бўрижон, эҳтимол кичкинагина идишга хаякадан солиб тамадди қилиб олармиз.

— Йўқ, йўқ, — дебди қовоғини солиб бўри, — ҳали киш бошланганича йўқ, хаяка егинг келиб қолибдимми? Ҳозирча нима тўғри келса шуни еб туриш керак.

Тулкининг сабри чидамасмиш: гоҳ турармиш, гоҳ ўтирармиш, гоҳ ўтовдан чиқармиш, гоҳ кирармиш. Яна бўрига гапирибди.

— Ундай бўлса, мен меҳмонга бориб келаман.

— Кимнинг олдига бор-р-рмоқчисан, — дебди Бўри.

— Э-э, узоққа бормайман, қўшнимиз Хара Хоон¹дан хабар олиб келаман, холос, — дебди Тулки.

— Майли, бориб кел. Менга ҳам бир оз егулик нарса олиб кел.

— Албатта олиб келаман, олиб келаман, — дебди Тулки ва лип этиб думини маккороңа ликиллатиб чиқиб кетибди.

Фирибгар ўтовдан чиқиши билан ертўлага тушиб кетибди. Бочканинг қопқоғини шоша-пиша очиб икки лунжини тўлдириб хаякадан ея бошлабди. Тулкига хаяка шу қадар манзур бўлибдики, чизикқача еб қўйганини билмай қолибди.

— О-о, мен бир оз ортиқча ҳаракат қилиб юборибман, шекилли. Худо кўрсатмасин, ҳамхонам билиб қолса ёмон бўлади. Шўрим қуриб қолмаса гўрга эди, — дебди ўзига ўзи.

Тумшугидаги, панжаларидаги қолган-қутган овқатни товуқнинг тухумича қилиб тўплабди-да, юмшоққина бўлиб ўтовга қайтибди.

— Дарров қайтдингми? — ҳайрон қолибди Бўри.

— Қаёққа ҳам борардим, қайтаманда, — дебди Тулки айёрлик қилиб.

— Қўшнилари аҳволи қалай экан?

— Э-э. Қўшнилари мизникида хурсандчилик. Катта келини фарзанд кўрибди. Исмини Зўғатахон деб аташибди.

— Нима билан меҳмон қилишди?

— Чап томондаги меҳмонларга хаяка беришди, ўнг

¹ Хара Хоон ёки Харах Хаан, Ҳаре Ҳарахан — ёқут халқ эртаклари ва эпосидаги бой одам; ўзбек халқ оғзаки ижодидаги Қорахонни эслатади.

томондагиларга ичак-човоқ тортишди. Тўрдагиларга от гўшти, пойгакдагиларга саламат¹ тортишди.

— О, қандай тўкин-сочинлик, — дебди Бўри, — менга нима олиб келдинг.

— Э, кўрмоқ бору, емоқ йўқ. Ҳаммага ҳам зиғирча-зиғирча емак тегди. Сенга бор-йўғи шуни олиб келолдим, — деб Бўрига ўзининг совғасини узатибди.

Бўри хаякани шундай ямламай ютибдики, мазасини ҳам билмай қолибди.

Шу тарзда улар яна бир ҳафта яшашибди. Хаякани еб куч тўплаб олган Тулки печкага ўт қалар, у ер-бу ерни йиғиштирар, хўжаликка қарар экан. Бўри бўлса икки букланиб бурчакда мудрар экан.

Яна Тулки Бўрига гапга солибди:

— Сен, қария, мудрайвермасдан Хара Хоонникига бориб келсанг бўларди. Насибангга ярашиқ у-бу нарса чиқиб қолармиди?

— Йўқ, бормайман. Тағин Хара Хооннинг итлари талаб юрмасин. Улар билан эскидан ҳисоб-китобимиз бор.

— Унда яна мен бориб кела қолай.

— Майли, борсанг бора қол. Фақат егулик нарса олиб келишни унутма.

— Унутмайман. Унутмайман.

Мурғомбир Тулки ўтовдан чиқиши билан ертўлага шўнғибди. Бу сафар хаяка яна ҳам мазали туюлибди. Убу сафар бочканинг пастки чизигигача бўшатибди. Қорнини тўйгазгач, панжалари, тумшугидаги қолган қутган хаякадан беш яшар боланинг муштидек қилиб зувала ясаб ўтовга қайтибди. У янада меҳрибонроқ, юмшоқроқ бўлишга уринибди.

— Бу сафар анча ҳаялладинг-а, — дебди Бўри очликдан зўрға овоз чиқариб, — Хара Хоонникида яна биронта байрамга тўғри келдингми дебман.

— Ҳа, кўшнимизникида яна шодиёна. Уртанча келини тўнғич фарзанд кўрибди. Мана, сенга насиба олиб келдим.

Бўри хаяка зуваласини оғзига бир солишда ютиб юборибди.

— Боласига нима деб ном қўйишибди?

— Чамбарак, дейишяпти.

— Топган номини қара.

¹ Саламат — ёр билан ун аралаштирилган бўтқа. Қадим замонларда бу овқат тансиқ ҳисобланган.

Бўри яна букчайганча мудроққа кетибди.

Яна бир ҳафта ўтибди.

— Бўрижон, нимага биз ўз-ўзимизни шунчалар қийнаямиз. Кел, хаякани еяқоламиз, — деб гап бошлабди Тулки.

— Эрта, ҳали эрта, Тулкижон, — жавоб берибди Бўри, — Яна бир оз чидайлик. Ҳали «туф» десанг, қотадиган совуқлар олдинда. Демак, ҳали очарчилик кунлар ҳам олдинда.

Тулки бўлса Бўрининг атрофида ивирсий берибди. Ҳеч ўзига жой тополмасмиш. Нуқул ертўлага тушгиси келаверармиш. Аммо Бўридан ҳайқармиш.

— Азиз ҳамхонам, нима учун Хара Хоонни кўриб келишни хоҳламайсан, — дебди Тулки яна муғомбирлик билан, — Ҳали бирон маротаба қўшнимизни зиёрат қилганинг йўқ: Яхши эмас.

— Мен сенга айтдим-ку, Хара Хооннинг итлари билан чиқиша олмайман. У ерда кўринишим билан улар хўжайинининг молларини чавоқлашга келди, шекилли, деб мени талашади.

— Демак, яна ўзим борарканман-да.

— Майли, бориб кўр-чи. Зора яна бирон нарса топиб келсанг.

Фирибгар худди шу гапларни кутиб турган эди. «Бориб кўрчи» деган сўзларни эшитиши биланоқ ўзини эшикка урибди-ю, тўғри ертўлага тушиб кетибди. Хаяканинг ҳаммасини еб бўлибди, у ер-бу ердан тўлаб кичкина зувалача қилибди-да, худди меҳмондан қайтгандай ўтовга кирибди.

— Бу сафар жуда узоқиб кетдинг-а? — сўрабди Бўри.

— Бу сафар ҳам байрамга дуч келибман.

— Яна қандай байрам экан?

— Кичик келини ўғил кўрибди.

— Исмини нима қўйишибди.

— Тамомбой.

— Биринчи маротаба бунақа исми эшитишим. Нима билан меҳмон қилишди?

— Дастурхон зўр бўлди. Афсус, мен билан бормадинг. Тўйиб овқатланиб олардинг.

— Менга нима олиб келдинг?

— Биласанми, ҳамма таомлар суюқ ва жуда иссиқ экан. Ўзинг билан ҳеч нарса ололмайсан ҳам: Сенга фақат шуни ололдим, — деб бир парча хаякани Бўрининг олдига отибди. Бўри уни бир зумда ютиб юбориб-

ди. Хаяка ҳар қанча мазали бўлмасин, озлигидан Бўрининг чап ичагига юқ ҳам бўлмабди.

Яна икки ҳафта ўтибди. Бўри (мўлжаллаб қараса жуда ҳолдан тойибди. Яна бир оз вақт ўтса хаяканинг умуман ҳожати қолмаслиги мумкин.

— Юр, ертўлага тушамиз, — дебди Бўри зўрға ўридан туриб кучсизликдан чайқала-чайқала юрар экан, — бир оз тамадди қилиб олайлик.

— Юрақол, юрақол, Бўрижон, — дебди Тулки думини ликиллатиб олдинда борар экан.

Улар ертўлага тушишибди. Бўш идишни кўрган Бўрининг фиғони кўкка етибди. Бутун вужуди билан еру кўкни ларзага солиб бақирибди:

— Ҳа, машай ўғри! Байраминг шу ерда экан-да. Мана сени қаерда меҳмон қилишар экан.

— Қандай тилинг борди! — бўш келмабди Тулки, — Эҳтимол ўзинг жиғилдонингга ургандирсан. Сен ўтовдан чиқишни хоҳламай ҳар сафар уйда қолар эдинг!

Тулки шу қадар чинқирар эдики, ташқаридан эшитган одам қишлик овқатни Бўри еб қўйганига тўла ишонар эди.

— Яна бир марта Тулкига ишонсам, мени жин урсин! — дебди алам билан Бўри.

— Мен агар яна Бўри билан муомалада бўлсам, ер ютсин! Умр бўйи ўрмоннинг ити бўлиб ўтгин-ей, — деб чинқирибди Тулки.

— Сенинг ҳар қадамингни қопқон кузатсин. Ўрмондаги ҳар қадамингда ўзиотар ўқ-ей учрасин! — дебди Бўри жавобан.

Улар яна бир қанча вақт жанжаллашибдилар, кейин икки томонга тарқашибди. Шу-шу абадул-абад бирга бўлишмабди.

ТҮРТТА ТУХУМ ҚУЙГАН ТЕКЭЙ ҚУШ БИЛАН МАҚҚОР ТУЛКИ

Улкан сада толда Текэй қуш тухум босиб ётган экан. Шу пайт атрофда сариқ машай Тулки пайдо бўлибди. Толнинг тагига келибди-да, тумшуғини осмонга чўзиб шундай дебди:

1 Текэй номли алоҳида қуш йўқ. Бу мажозий ном бўлиб, дугавий жиҳатдан ёлгончи, алдамчи. ~~Бундай қушлар мажозий алоҳида айт~~ латади.

— Эй, тўртта тухум босиб ётган Текэй қуш, агар қишда қор уюмингни тишларим билан майманасини чиқаришимни, ёзда барра водийингни тишим билан ғажиб ташлашимни, эски чўкиртак толингни қулатишимни истамасанг менга битта тухумингни ташлаб юбор.

Тўртта тухум қўйган Текэй қуш кўз қорачиғидай асраётган тухумларидан бирини йиғлай-йиғлай Тулкига беришга мажбур бўлибди. Тулки шу заҳоти тухумни чайнаб юборибди. Фақат пўстлоғи унинг тишлари орасида қисирлаб қолибди, холос.

Бир кун ўтибди. Эртасига яна Тулки пайдо бўлибди:

— Агар қишда қор уюмингни тишларим билан майманасини чиқаришимни, ёзда барра водийингни ғажиб ташлашимни, қари тол — чўкиртагингни қулатишимни, тухумларингнинг ҳаммасини еб қўйишимни хоҳламасанг тезроқ биттасини ташлаб юбор.

Тўртта тухум қўйган Текэй қуш яна қайғуга ботибди. Аммо Тулкининг талабини қондирмасликка ҳам кўрқибди. Ростдан ҳам Тулки айтганларини қилса, нима бўлади. У яна битта тухумини ташлаб юборибди. Тулки уни ебди-да, лабини ялаб ғойиб бўлибди.

Эртасига яна Тулки сададай бўлиб ўсаётган толнинг тагида пайдо бўлиб, дўқ-пўписа билан яна битта тухумни еб кетибди.

Текэй қушда бор-йўғи биттагина тухум қолибди. Инида ўтириб роса йиғлабди. Шу пайт ўша атрофдан Бурундуқ югуриб ўтиб кетаётган экан, йиғи овозини эшитиб Текэйдан сўрабди:

— Текэй қуш, нега йиғлаяпсан?

— Шу ердан Тулки ўтиб кетаётган эди, қишда қор уюминни эзиб ташлайман, ёзда барра водийимни ғажиб ташлайман, толни қулатаман деб кўрқитиб, тухумларимни еб кетди. Тўртта тухум қўйган эдим, бор-йўғи биттаси қолди, — дебди.

— Аҳмоқ экансан! — уришибди Текэйни қари Бурундуқ, — Сен қандай қилиб Тулкининг шунча ерни қазиб улкан толни қулатишига ишондинг. Қайси қўл билан ялмоғиз Тулкига ўз болаларингни ейишга бердинг? Агар яна келиб у кўрқитса: «Менинг барра водийимни ғажисанг ғажийвер, қор уюминни майманасини чиқарсанг чиқаравер, қўлингдан келса, толни ҳам қулатавер», дегин.

Шундай маслаҳат бериб Бурундуқ ўз йўлига равона

бўлибди. Эртаси кун яна Тулки пайдо бўлибди. У эндигина тухумни ёриб чиққан қушчани ейишга келган экан.

Тўртта тухум қўйган Текэй Тулкига шундай дебди:

— Қўлингдан келса менинг сада толимни ҳам қулатақол. Тишларинг билан барра водийимни ғажиб ташла. Қор уюмимни пайхон қил. Бўйинг етса, боламини ҳам ея қол.

Тулки алам билан ерни ўйишга тушибди, тишлари билан толни ғажибди. Аммо қўлидан ҳеч нарса келмабди. Улкан толни нима ҳам қила оларди. Фақат тишларини синдирибди, холос. Шу-шу Тулкининг олд тишлари ғадир-будур бўлиб қолган экан.

— Э тўртта тухум қўйган Текэй, сенга биров гап ўргатганга ўхшайди, — дебди Тулки, — Қари Бурундуқ эмасми ўша маслаҳатгўйинг? Майли, ҳали у қилмишига яраша жавоб беради.

Шундай қилиб Тулки қайтиб кетибди. Тўғри Бурундуқнинг олдига борибди-да, уни гапга солибди:

— Кел, қария, темир беланчакда учишамиз.

— Учишсак, учишаверамиз, — дебди Бурундуқ.

Улар беланчакнинг олдига келишганда, Тулки яна гапирибди.

— Бобо, рози бўлсанг, аввал мен ётаман, сен мени учирасан.

— Майли, — дебди Бурундуқ.

Тулки озроқ беланчакда учгач:

— Бўлди, бобо. Энди сен ёт, мен учираман, — дебди.

Чол беланчакка ётиши билан Тулки уни темир сим билан ўраб ташлабди.

— Қани, полвон йигитча, энди туриб кўр-чи... Бу Текэй қушга берган маслаҳатинг учун жазо бўлади. Қушнинг охирги боласини ея олмаганим учун сени жазоладим, — дебди-да, ўз йўли билан кетаверибди. Бурундуқ беланчакда қўлидан ҳеч нарса келмай алам билан ётаверибди. Анча вақт ўтгач, ўша атрофдан Текэй ўз боласи билан учиб кетаётган экан. Бурундуқни кўриб унинг олдига борибди.

— Мана, сенга берган яхши маслаҳатим учун Тулки мени бу беланчакка банди қилиб кетди. Мен сенинг охирги болангни қутқарган эдим, қани сен ҳам мени қутқарчи, — дебди Бурундуқ.

Текэй қуш тумшуғи билан темир симнинг чигили-

ни ёзиб Бурундуқни бандиликдан қутқарибди. У яхшиликка яхшилик билан жавоб берибди.

Қари Бурундуқ бўлса Тулкидан алам олишга қарор қилиб, қулай фурсатни пойлаб юраверибди.

Кунлардан бир кун у Тулкиларнинг катта мажлиси бўлиши ҳақидаги хабарни эшитиб қолибди. Бурундуқ ўрмондаги дарахтларнинг чириган япроқларидан ичига тўлдириб ўша мажлисга борибди. Мажлисда у сўзга чиқибди, кейин ҳазил аралаш ўйинга тушиб кетибди: Ҳамма буни кўриб роса кулибди. Бурундуқ ўйинга тушаётган бўлса ҳам хохолаб кулаётган тулкилардан кўзини узмабди: Шунда битта тулкининг панжалари билан ғадур-будур тишини яшириб кулаётганини билиб қолибди: Билдирмасдан унинг ёлидан маҳкам ушлаб олибди-да, ҳамманинг кўзи олдида косов билан савалай кетибди. Шу қадар урибдики, ўлдира ёзибди.

Тулки бир амаллаб чолнинг қўлидан қутулиб дуч келган томонга қараб қочибди. Аммо Бурундуқ уни куйган косов билан роса ургани учун мўйнасида кўкарган жойлари қолган экан.

Бурундуқнинг елкасига ботган симлари ўрнидан янги гўшт униб устини бошқа рангдаги юнг қоплабди-ю, териси йўл-йўл бўлиб қолган экан.

ИТ БИЛАН АЙИҚ

Худо аввалига Итни, ундан кейин Айиқни яратган экан. Итга у кўп ақл берибди, аммо унинг кучли бўлишини хоҳламабди: Айиққа бўлса кўп куч ато этибди, бироқ уни ақлдан сиқиб қўйибди.

Ҳатто худо Айиққа тирноқлари ўсган бош бармоқ ҳам бермабди. Шунинг учун Айиқ бақувват бўлгани билан хоҳлаган ишини қилолмас экан. Агар бармоқлари бўлса эди, у ҳар қандай ҳайвонни эзиб ташлаши, ҳар қандай дарахтни томири билан суғуриб олиши мумкин бўларди.

Шундай қилиб, Айиқ худодан бармоқ сўрагани борибди.

Бундан хабар топган Ит ҳам ўша заҳоти худонинг ҳузурида пайдо бўлибди-да: «Агар Айиққа бармоқ ато қилсанг, менга милтиқ берасан», — деб туриб олибди.

Худо ўйлай-ўйлай: «Агар Айиқнинг бармоғи бўлса, ҳамма ёқни вайрон қилади. Мабодо Итга милтиқ берсам, бутун жониворларни қириб ташлайди», — деган қарорга келибди.

Хуллас, Айиққа тирноқли бармоқ, Итга бўлса милтиқ битмабди.

ТУЛКИ БИЛАН АЙИҚ

Қадим замонларда Тулки билан Айиқ жуда иноқ бўлган эканлар. Кунлардан бир кун улар учрашиб гапга тушиб кетишибди.

— Сен қайси ҳайвонлардан кўпроқ қўрқасан? — деб сўрабди Айиқ Тулкидан.

— Икки оёқда юрадиганлардан-да, жавоб берибди Тулки.

— Ҳа-ҳа-ҳа! — кулибди Айиқ. Қўрққани топган ҳайвонларингни қара! Ҳар қандай икки оёқли жонивор менинг бугунги ёки эртанги нонуштам-ку! Мен ҳаммадан ҳам ботқоқ ўртасидаги дўнгликларда яшайдиган қушлардан қўрқаман. Беҳос кетаётганингда, улар юрагингни ёриб, оёқ остидан қийқириб учиб қолишади.

— Э... Лойхўракдан қўрқиш кулгили-ку, — дебди Тулки. Бироз ўйлагач, таклиф қилибди: — Кел, шундай қиламиз. Сен икки оёқлиларни тутиб, мана шу чуқурликни тўлдир, мен сен қўрқадиган қушларни тутиб нариги чуқурликни тўлдираман.

Айиққа Тулкининг гапи маъқул бўлиб, улар тарқашибди.

Чаққон Тулки лойхўракларнинг олдига яшириниб борар эканда, тезда уларни тутиб чуқурликка ташлайвераркан. Чуқурликни тўлдиргач, у Айиқдан хабар олгани кетибди. Аммо одамлар тулкининг оғайнисини еб, калла суягини тўнканинг устига ташлаб қўйишган экан. Бундан хабар топган Тулки:

— Эй, бечора! — дебди хўрсиниб, — полвон бўлганингдан кейин нима қилардинг мақтаниб.

Ушандан буён Тулки билан Айиқ ўртасидаги иноқлик ҳам йўқолиб кетган экан.

МАҚТАНЧОҚ ҚУРБАҚА

Кунлардан бир кун чивин, пашша ва бошқа турли хил ҳашаротларни тутиб тирикчилигини ўтказадиган Синчалак Қурбақа билан учрашиб қолибди.

Қурбақа бирдан мақтанишга тушиб кетибди:

— Менинг сеникидек қанотларим йўқ. Аммо кун

бўйи сенга ўшаб тентирамасдан, сендан кўра кўпроқ чивин, пашшаларни тутиб ейман. Чивин, пашшаларнинг ўзлари олдимга учиб келишади. Ҳа, ҳа! Худди шундай! Эҳтимол сен билмассан. Ахир мен уларнинг қироличасиман! Агар, агар хоҳласам... Сизларга ҳам, бутун қушларга ҳам подшо бўлишим мумкин. Ҳа, ҳа! Истасам бас!

Қурбақа гапираркан, бақбақаларини шишириб юборибди. У чиранаверганидан шишиб кўзга жуда яқин бўлиб қолибди.

Шу пайт қаердандир Балиқчи қуш пайдо бўлибдида, мақтанчоқ Қурбақани ялтираб турган қорнидан тишлаганича олиб кетибди. Узоқдан унинг типирчилаётган оёқлари кўринибди, холос.

ҚИШ НЕГА ЕЗДАН УЗУН

Дунёни яратиб бўлгач, Худо одамдан сўрабди: «Йил фаслларининг қайси бирини узунроқ қилай? Қишиними ёки ёзними?» Одам унга «Буни менинг дўстларим От билан Ҳўкиздан сўра! Улар нима дейишса, мен розиман», — дебди.

Биринчи бўлиб Худо Отдан сўрабди: «Сен қандай бўлишини хоҳлардинг? Қиш ёздан узунроқ бўлсинми ёки ёз қишдан узунроқ бўлсинми?» «Мен, — деб жавоб берибди От, — ёзнинг қишдан узунроқ бўлишини хоҳлардим. Негаки, қишда туёқларим жуда совуқ ейди».

Энди Худо Ҳўкиздан сўрабди: «Сен нима дейсан? Фаслнинг қайси бирини узайтириб, қайси бирини қисқартирай?» Ҳўкиз «Қишни узайтирақол, ёзда иссиқдан бурнимнинг учи терлайди», — дебди.

Худо Ҳўкиз айтганидай қилибди: қиш узун, ёз қисқа бўлибди.

Ҳўкизнинг жавобидан хабардор топган От жуда аччиқланиб кетибди. У Ҳўкизнинг тумшугига бир теппиб тишларини синдириб юборибди. Ҳўкиз ҳам бўш келмабди. У отнинг биқинига шунақанги сузибдики, Отнинг ўт пуфагини ёриб юборибди.

Шу-шу қариялар отнинг ўт пуфаги, қора молнинг олд тиши йўқ дейишади.

ҚУРБАҚА БИЛАН ҚАРҒА

Ез кунларидан бирида Қурбақа кўлнинг бўйига чиқиб кўкракларини керганича маза қилиб исиниб

ётган экан, кўл устидан учиб ўтаётган бир қарға бирдан уни ушлаб олиб, тумшугида қаттиқ қисганича кўлнинг қирғоғига қараб учиб кетибди.

Қарға унинг қорнидан кўндаланг тишлагани учун қурбақа гапира олар экан. Шундан фойдаланиб:

— Эшитишимга қараганда, сен зотдор, тагли-тугли аждодларнинг авлодимишсан. Сизларнинг авлодингизда баланд, жаранглама овоз ҳам мерос бўлиб ўтади дейишади. Шу тўғрими? — дебди у.

Қурбақанинг мақтовидан эриб кетган Қарға хурсанд бўлиб:

— Ҳа! — деб юборибди.

Қурбақа бўлса тўғри кўлга бориб тушибди.

ИТНИНГ РИЗҚИ

Айтишларича, қадим замонларда буғдойнинг бошоғи ҳозиргидан анча узун бўлган экан. Негаки бошоқ салкам ердан бошланар эканда. Ундаги дон ҳам ҳозиргидан кўп бўларкан. Одамлар жуда тўқ бўлиб кетганлари учун нонни аямай қўйишибди. Ҳатто кунлардан бир кун бетамиз бир хотин боласининг кетини қариқиз ўти билан эмас, етилган бошоқ билан артибди.

Буни кўрган Худонинг жуда ҳам жаҳли чиқиб кетибди ва қачонлардир одамларга совға қилган бебаҳо инъомини қайтариб олмоқчи бўлибди. Худонинг бу қароридан хабар топиб қолган ит югуриб унинг олдига борибди:

— Узинг биласан, мен одамлар билан яшайман. Жуда бўлмаса шу бошоқда менинг ризқимни қолдир, — дебди у.

Худо итнинг гапига рози бўлиб, учидаги бир нечта донни қолдирган экан.

Шундай қилиб, бизлар — одамлар, аслида итнинг бошоқда қолган ризқини еяр эканмиз.

КАРҚУР¹ БИЛАН ЧЎРТАН

Қадим замонларда Карқур билан Чўртан балиқ нимадандир уришиб қолишибди. Уртада ўқ отиш бошланибди. Карқур балиқнинг тепасига туриб олиб, ўқ

¹ Карқур — ўрмонда яшайдиган ёввойи товуқнинг бир тури.

ларни ёнма-ён отибди. Чўртан бўлса уни пастдан туриб ўққа тутибди.

Шу-шу ўқлар бирининг елкасида, иккинчисининг оёғида қолиб кетган экан.

ҚУЁН ҲАҚИДА ЭГТАК

Қадим замонларда Қуённинг ҳам Олмахонникига ўхшаган узун ва момиқ думи бўлган дейишади. Ҳатто думидаги юнглари қуюқроқ бўлган экан. Баъзан овчи Қуёнга ўқ отганда у думи билан ўзини тўсиб оларкан. Ўқ Қуённинг қуюқ ўсган думи орасига тикилиб қолавераркан.

Ёз кунларида бўлса, Қуённи на сўна, на ари чақа олар экан. Шундай қилиб, Қуён момиқ думи остига яшириниб, ҳеч нарсадан қўрқмасдан юраверибди.

Шу алфозда анчагина вақт ўтибди.

Аммо кунлардан бир кун Қуённи кекса овчининг хотини кўриб қолибди. Кампир ўз пўстинига Қуён терисидан ёқа тиктиришни шу қадар хоҳлабдики, сабртоқатини йўқотиб қўйибди. Эрига ҳам тинчлик бермабди. Кекса овчи ҳар қанча тажрибали бўлишига қарамай кун бўйи Қуённи изма-из пойлар экан. Аммо уйга ҳеч вақосиз қайтиб келаверибди. Тонг отарда қуёш кўринар-кўринмас ўрмонга шошиларкан. Тун қоронғи-сида оч қолиб, чарчаб уйининг остонасидан ўтарканда, икки қўлини хомуш ҳолда икки томонга ёйишга зўрға кучи етаркан.

— Нима-а?! Ландовур чол, ишەқмас, яна қуённи олиб келолмадингми? — жаҳлини тўкаркан унга кампир, — сен қандай қилиб ўзингни овчиман дейсан. Ёқамга битта тери топиб беролмайсан-кў.

Кампир таъна қилавериб эрини ҳол-жонига қўймабди. Қуённинг битта эҳтиётсизлиги бўлмаса, бу жанжалнинг нима билан тугагини ҳеч ким билмасди.

Уша замонларда ҳам қуённинг эси пастроқ экан. Қор ёғдими, хурсанд бўлиб кетар экан. Бўлар-бўлмасга у ёқдан бу ёқга югураверар, сакрайверар экан. Оёқ излари қанча кўп бўлса, овчиларнинг ўзини тутиб олишлари осон бўлишига ақли етмас экан.

Қиш чилласи кунларидан бирида шалпангқулоқнинг сув ичкиси келиб қолганини айтмайсизми? Музи ўйилган жойга келиб олиб сув ичаверибди, ичаверибди, ҳечам қонмабди. Бир амаллаб чанқоғини қондириб

энди ўрмонга қайтай деса, жойидан жилолмасмиш, думи ҳам, панжалари ҳам музга ёпишиб қолган экан-да. Иш чатоқ! Агар шу аҳволда ўтираверса, бўрими, бошқа ҳайвонми уни майда-майда қилиб юбориши аниқ. Қуён бор кучини тўплаб қутулишга ҳаракат қилибди. Охири панжаларини қонталаш қилиб бўлсаям ажратиб олибди. Аммо узун ва момиқ думини қутқаришга иложи бўлмабди.

Бахтга қарши шу пайт кампир сувга чиқиб қолибди. Сув бўйида музга ёпишиб қолган қуённи кўриб дарров челақларини отиб ташлабди-да, уни тешишга тушибди. Қуён бечора ўзини ҳар ёққа ташлабди. Кампирнинг тепкисига чап бериб қолган экан, кампир музга сирғаниб сувга тушиб кетибди. Бир амаллаб сувдан чиқибди-ю, аламидан қуённи сўкиб, эрини қаргай бошлабди:

— Э, савил қолгур! Нуқул қуёнлар ўрмонда бўлади деб мени лақиллатар экан, қари чол, жин ургур чол. Куппа-кундузи қуённинг кўл бўйидаги музда ўтиришини билмаганини қаранг-а. Кампир қуённи бирон қуролсиз ушлаб олишни эплотганидан гўл эрини қаргаб-қаргаб аламидан тушибди. Лекин бари бир қуённи муздан ажратолмабди. Шундан кейин уйдан бирон нарса олиб келмоқчи бўлибди. Уйга келгач, учи куйган ўтинни олибди-да, яна кўл бўйига югурибди.

Қуёнга яқинлашгач, унинг бошини мўлжалга олиб ўтинни отибди.

Қуён ҳолдан тойган бўлса ҳам, бошини олиб қоқишга улгурибди. Кампир энди Қуённинг елкасини мўлжалга олибди. Бироқ Қуён яна чап беришга улгурибди. Учи куйган ўтин унинг қулоғини ялаб ўтибди, холос (куянинг қора изи Қуённинг қулоғида ҳозиргача сақланиб қолган). Шундан кейин Қуён ёвуз кампирдан осонликча қутулолмаслигини билибди-да, бор кучини тўплаб туриб ўзини четга отибди ва... ўзининг узун ва момиқ думидан абадул-абад ажралибди. Унинг думи музга ёпишганича қолибди.

Кампир бу ҳодисалардан чўчиб кетган ҳолда чалқанчасига музга йиқилибди. Муз ёрилиб устини сув қоплай бошлабди. Сув музни эритган экан, Қуённинг думи секин ажралибди. Кампир думни тишида тишлаб сувдан чиқиб кетибди.

— Эссизгина, қандай иссиққина ва юмшоққина мўйнани кўлдан чиқариб юбордим-а! — дебди ўчоқ бошида ўтириб олиб кампир. Яна ўзини ўзи овутибди:

— Ҳар ҳолда бечора Қуён думини ёқаликка қолдириб кетди-ку.

ТУЛКИ БИЛАН ЕЛИМБАЛИҚ

Тулки билан Елимбалиқ қўшни эканлар. Тулки ўрмонда, Елимбалиқ эса қўлда яшаркан.

Кунларнинг бирида Елимбалиқ Тулкига шундай дебди:

— Кел, ким ўзарга мусобақалашамиз.

— Майли, — дебди Тулки унинг гапига рози бўлиб.

Мусобақани холис ҳал қилиш учун улар ҳайвонлар ҳакамини чақиришибди. Ҳакамлар ўзаро мулоҳаза юритишиб мусобақани бошлашга рухсат беришибди:

— Югуринглар! — деган буйруқ ҳам бўлибди.

Шундай қилиб, иккалови югура кетишибди. Елимбалиқ сувда сузибди.

Тулки бўлса ўрмон оралаб югурибди. Қўлнинг ярмидан кўпроғини босиб ўтгандан сўнг Тулки чақирибди:

— Ҳой Балиқ, қаердасан?

Елимбалиқ ўша заҳоти жавоб берибди:

— Шу ердан, — жавоб берибди Елимбалиқ нарироқдан.

Тулки роса чарчабди. Қорни очиб, силласи қурий бошлабди.

Яна бир қанча вақт югуриб ҳолдан тойибди. Охири узоқроқни кўриш учун орқа оёқларига туриб:

— Ҳой балиқ, — дебди.

— Мен шу ердан, — жавоб берибди Елимбалиқ.

— Ҳа, маккор Балиқ! — дебди Тулки аламдан йиғламсираб, зўрға оёқларини судраб босаркан. Сўнг у ҳайвонлар ҳакамга шикоят қилгач, Тулкининг даъвосини эшитган ҳакамлар Таймань-балиқни чақиришибди:

— Сув подшолигига қарашли ҳамма балиқларни йиғчи, — дейишибди улар. Тайманнинг чақириғига биноан елимбалиқлар, чўртан балиқлар, ола буға балиқлар, товон балиқлар, хуллас, ҳамма балиқлар гиж-гиж тўпланишибди.

— Ҳаммангиз Тулкига қаранглар, — дейишибди ҳакамлар, — Чопа-чопа қандай кунга тушибди. Қуруқ суяги қолибди, холос. Елимбалиқ ундан қандай қилиб ўзиб кетган экан. Бу ерда қандайдир қаллоблик бор. Наҳотки шунча балиқдан биронтаси бу қаллобликдан хабари бўлмаса?

Шунда гапга ишбилармон Чўртан аралашиб сўз сўрабди. Унга рухсат беришибди.

Чўртан шундай дебди:

— Елимбалиқ умуман мусобақада иштирок этгани йўқ.

— Қандай қилиб? — сўрашибди йиғилганлар.

— Бу жуда осон. Мусобақа бошланмасдан олдин кўлнинг ҳар жой, ҳар жойига бир нечта елимбалиқ дўстларини қўйиб чиқди. Узи бўлса сувга чўкиб қолган дарахтнинг илдизи тагида тинчгина ухлаб ётди.

— Ундай маккорни жазолаш керак! — дейшибди ҳакамлар.

Ҳамма рози бўлибди. Гап узоққа чўзилмабди. Елимбалиқни мақри учун калтаклашга қарор қилишибди.

Уни шу қадар уришибдики, думларигача ялпайиб кетибди, қупқуруқ суяк бўлиб қолибди. Фақат бошининг атрофидаги озгина гўштига калтак тегмабди, холос.

Елимбалиқ тишини тишига қўйиб роса чидабди, охири тилга кирибди:

— Ҳой инсофсизлар, кўзларингни оч. Яқинда ер юзида одамлар пайдо бўладилар. Менинг аждодларимни тутиб емоқчи бўлишса, бизларда бир парча гўшт топилмаса чатоқ бўлади-ку. Улар нима билан кун кўрадилар.

Ҳакамлар унинг сўзларига қулоқ солишиб шундай қарорга келишибди:

— Елимбалиқ тўғри гапиряпти... Таймань-балиқ сенинг гўштинг кўп, жигаринг ҳам катта. Сен жигарингни Елимбалиққа бер, уникини сен ол.

Албатта, Таймань-балиққа бу гап ёқмабди. Аммо олий ҳакам қарор қилгандан сўнг дардини кимга ҳам айтарди?!

Ушандан бошлаб, Елимбалиқнинг калласи ҳам, жигари ҳам катта бўлиб қолган экан.

ҚУШЧА БИЛАН ЯЛМОҒИЗ

Ривоят қилишларича қадим замонларда қандайдир Қушча билан ёвуз Ялмоғиз бирга яшашар экан. Қайсидир йили ёз иссиқ келибди. Ҳамхоналар ўз уйлари-нинг олдида ўтириб олишиб суҳбат қуришибди:

— Жуда иссиқ! — дебди Ялмоғиз, — чўмилиб ол-сак, яхши бўлар эди.

— Яхши, — дебди Қушча, — бор чўмилиб олақол.

— Чўкиб кетсамчи?

— Биронта ўтти ушлаб ол.

— Ут қўлимга кириб кетсачи?

— Унда қўлқоп кийиб ол.

— Қўлқоп қотиб ёрилиб-ёрилиб кетсачи?

— Унда қўлқопни юмшатиш мумкин.

— Қандай қилиб юмшатаман?

— Жуда осон. Бирон болға олиб урасан.

— Болға билан урсам, қўлқоп ёрилиб кетмайдими?

— Уларни кейинчалик ямаш мумкин эмасми?

— Ямаётганимда игнани қўлимга санчиб олсамчи?

— Ангишвона тақиб ол.

— Жуда сергап бўлиб кетибсан, — дебди Ялмоғиз жаҳли чиқиб, — жаврашларинг жонимга тегди. Сени ямламай ютиб юбора қоламан, эма.

— Ялмоғиз, мени эма, — ялинибди Қушча, — бундан нима фойда кўрасан. Илтимос, эма.

— Аммо, Ялмоғиз Қушчани тутиб олиб катта чўнтагига солиб қўйибди.

— Вой-дод! Қандай қоронғулликка тушиб қолдим, Ялмоғиз! — чийиллабди Қушча. — Мени эшитяпсанми, Ялмоғиз!

Ялмоғиз лом-мим демай уйига кирибди-да, чўнтагидан Қушчани олибди.

— Ҳа, баракалла. Мен яна ёруғ жаҳонга келдим. Раҳмат сенга, Ялмоғиз, — дебди Қушча.

— Ҳали қувонма! — деб жавоб берибди Ялмоғиз ва аста-секин Қушчанинг патини юла бошлабди. Қушчанинг патини яхшилаб юлиб бўлгандан сўнг уни косовга санчиб ўтга қўйибди.

— Бир томоним пишиб бўлди, Ялмоғиз, — дебди Қушча оловнинг ичидан.

Ялмоғиз косовни айлантириб қўйибди.

— Ҳайма ёғим пишиб бўлди. Энди есанг бўлаверади, — деган овоз чиқибди бироздан сўнг.

— Жуда жаврақи чиқди-да бу қушча, — деб Ялмоғиз Қушчани ютиб юборибди, — Қани энди қандай сайбар экансан.

Аммо Қушча Ялмоғизнинг ичида ҳам тинч ётмабди. Ҳеч қанча вақт ўтмай Ялмоғизнинг қорнидан овоз келармиш.

— Яна зимистонга тушиб қолдим-ку.

Ялмоғиз бу тасодифдан қўрқиб кетибди. Уни ҳиқичоқ тута бошлабди. Қаттиқроқ ҳиққиллаган экан,

Қушча ҳеч нарса бўлмагандек унинг олдида турганмиш. У яна жаврашга тушибди.

— Мана, мен яна ёруғ дунёга чиқдим, Ялмоғиз.

— Яна жағига куч келди-ку! — алам билан бақириб юборибди Ялмоғиз, — Сеними ҳали, шошмай тур!

Ялмоғиз Қушчани тутиб оламан деб қўл чўзган экан, у лип этиб эшикка ўзини урибди. Ялмоғиз кетидан қувибди.

Уйдан югуриб чиққан Ялмоғиз баҳайбат бир дарахтни илдизи билан суғуриб олиб Қушча ўтирган жойга чунонам урибдики...

Аммо шу пайт сирли бир воқеа рўй берибди. Қушча ҳеч нарса бўлмагандек турганмиш. Дарахтнинг барглари бўлса сочилиб Ялмоғизнинг кўзи олдида қушларга айланиб қолибди. Улар қанотларини қоқиб бутун осмонни чирқиллаган овозга тўлдириб ҳар тарафга учиб кетишибди. Ҳайратлаган Ялмоғизнинг кўкка қараб:

— Мен ўзимни қудратлиман деб юрардим. Шу жимитаккина Қушчага ҳам кучим етмади, — дейишга зўрға ҳоли етибди.

ҚАРҒА НЕГА ҚОҒА

Айтишларича, қачонлардир Қарға оппоқ бўлган экан.

Қузда у ҳамма қушлардан кейин учиб кетар экан, аммо жанубга ҳаммадан эрта етиб борар экан. Баҳорда ҳам ҳаммадан кейин йўлга тушишига қарамай шимолда қорлар эриб туғамасдан олдин етиб келар экан.

Устига устак, табиатан мақтанчоқ бўлгани сабабли Қарға бошқа қушлардан ўзиб кетаётиб уларни масхара қилар экан.

— Эҳ, сизлардан ўргилдим. Қачонлар йўлга тушган бўлсангиз ҳам ҳали ҳеч қанча йўл босмабсизлар! Жуда ҳам ландовур экансизлар! Мени очофат дейсизлар. Аммо ўзларингиз қаерда тўхтасанглар ҳам бошқаларга қолиб кетмасин деб роса овқатланар экансизлар...

Шундай қилиб, у биринчи учиб келар экан-да, тилоғич деб аталадиган дарахтнинг йўғон шохига қўниб олиб эндигина учиб келаётган қушларга таъна қиларкан:

— Салом бердик, салом бердик, менинг қанотли қабиладошларим. Фақат бир нарсага тушуна олмаян-

ман. Сизлар учиб келдингларми, ёки шошилмай пиёда келдингларми? Жуда ҳаяллаб қолдинглар-да. Қиш бўйи икки оёқли дўстимиз тайёрлаб қўйган зиёфатни якка ўзим еб қўйдим. Сизларга ҳеч вақо қолмади. Ҳаммангиздан эрта келганим учун мени катта ҳурмат ва эҳтиром билан кутиб олишди. Кўп ноз-неъматлар билан сийлашди. Ўзларингга бир қаранг, қанчалар чакак-чакак бўлиб озиб-тўзиб кетгансизлар. Мен бўлсам, тўйиб овқат едим, мазза қилиб яйрашга ҳам улгурдим.

Албатта, бундай гаплар қушларнинг иззат-нафсига тегар экан. Улар Қарғанинг манзилдан кеч қўзғолиб, бу ерларга эрта келиш сирини билишга жуда ошиқишар экан. Ҳатто бу сирни айтса, Қарғага жуда катта мукофот ҳам берадиган бўлишибди. Бироқ Қарға бу сирни ҳеч кимга айтмас экан.

Шундан кейин ҳамма қушлар бир бўлишиб Қарғани ушлаб олишга қарор қилишибди. Ушлаб олишибди ҳам:

— Агар, — дейишибди улар, — ҳаммадан олдин бу ерларга учиб келиш сирини айтсанг хўп-хўп, айтмасанг, сенга қандай жазо кўришни маслаҳатлашамиз. Ҳар ҳолда, сени гапиртирмагунча қўймаймиз.

— Қалламни узиб ташласаларинг ҳам айтмайман, — дебди Қарға панжалари билан бўйинини кўрсатиб. Қушлар бироз маслаҳатлашибдилар-да, Қарғани гулханга ташлаб юборибдилар. Аланга унинг қанотларини куйдирибди. Бир пасда Қарғанинг оппоқ патлари қоп-қора бўлиб қолибди.

Қушлар яна Қарғани қийнашибди. Аммо Қарға мум тишлагандай жим тураверибди.

Хуллас, қушлар Қарғанинг сирини билишолмабди.

Уша пайтдан буён Қарға аввал қандай бўлса, шундай яшайверибди: кузда ҳаммадан кейин жанубга учиб кетади, баҳорда эса ҳаммадан олдин манзилга етиб келади. Бошқа қушларнинг олдида кеккайиши ҳам йўқолмабди.

Фақат Қарғанинг оппоқ патлари тим қора тусга кирибди, холос.

ЧУРРАК БИЛАН БУРГУТ

Жанубий мамлакатлардан бирида ҳамма қушлар мажлисга йиғилишиб туришар экан.

Шундай йиғинларда улар ёзнинг иссиғидан ўзаро ҳасрат қилишаркан.

— Сувсизликдан қийналиб кетдик. Тухумларимиз иссиқдан бузилиб қоляпти. Қушларимиз ёруғ дунёни кўрмай ўлиб кетяпти. Биронта бақувват ва ақлли вакилни салқинроқ жой топишга юборсак бўлмасмикан.

Қушлар жамоаси Бургутни вакил қилиб жўнатибди. Чунки Бургут бақувват бўлганидан йўлда қолиб кетмас экан-да. Оч қолса ҳам овқат топа олар экан. Сувсизликка ҳам чидамли. Унинг устига ақли-хуши бинойидек.

— Уч, Бургут, — дейишибди қушлар. — у ерларга бориб ҳамма нарсани бил. Қайтганинда бизга айтиб берасан.

Бургут ўзининг рафиқаси Бургутхоним ва болалари билан хайрлашиб ерда катта соя ҳосил қилганича шимолга қараб кўтарилибди.

Бургут учиб кетиши билан Бургутхонимнинг атрофидан ўрдақлар авлодидан бўлган кичкина Чуррак қуш айланишаверибди. Ҳатто нимасидир, эҳтимол, товланаётган турли-туман патлари Бургутнинг хотинига ёқиб ҳам қолибди. Шунинг учун у қандайдир юмуш буюрган экан, Чуррак ажиб бир чаққонлик билан ишни бажариб келибди. Аста-секин улар дўстлашибдилар. Кейинчалик бир-бирларига ишқ-муҳаббат ҳам изҳор этишибди. Митти Чуррак бир йил давомида роҳатда яшабди.

Бир йилдан сўнг яна соя солиб Бургут учиб келибди. Бургутнинг қайтиши ҳамма ёқда овоза бўлибди. Ҳамма қушлар тез орада бир ерга йиғилишибди. Ҳамма ўз элчисининг қаерда бўлганини, нималар кўрганини, қандай ажойиботлар ҳақида сўзлаб беришини билишга ошиқибди.

— Қаерда бўлдинг, нималар кўрдинг, тезроқ гап-рақол, кўзимиз тўрт бўлди, — бақиршибди қушлар баралла.

— Мақтайдиган жойи йўқ, — дебди Бургут, — бекорга овора бўлдим. Дарахтда яшайдиган қушлар учун дурустроқ бир дарахт топилмайди. Сувда яшайдиганларга биронта кўл ҳам, ҳалқоб жой ҳам йўқ. Шимолда ҳамма ёқ қуюқ туман билан қопланган бўларкан. Шамол билан бўрон тинчлик бермас экан. Бефайз ва жуда ноқулай жойлар экан.

Шу вақт Бургутнинг инига эпчил Чуррак учиб келибди.

— Сенга нима бўлди, миттивой, — дебди унга қа-

раб қанотларини қоқиб Бургутхоним, — Ҳали эшитмадингми, эрим қайтди-ку.

— Шунинг учун учиб келдим, — жавоб берибди дадил Чуррак, — қушлар унга ҳали-бери жавоб беришмайди. У ерда менинг йўқлигимни ҳеч ким сезмайди. Охирги марта сенинг суҳбатингда бўлай, дийдорингга сўнги марта тўйиб олай, деб келдим. Энди қачон учрашишимизни ким билади, дейсан.

Шундай қилиб Чуррак Бургутнинг улкан инига чиқиб олиб Бургутхонимни эркалай бошлабди. Унга ширин сўзлар айтибди. Уларнинг иккалови вақтнинг қандай ўтганини ҳам билишмабди. Шу вақт инга Бургут яқинлашибди.

— Вой, дод! Энди қаерга яширинсамикин? — қўриқиб кетибди Чуррак, — Энди қочиб кетолмайман. Бургут кўриб қолади.

— Иннинг тагидаги шохга ўтириб ол. Бахтингга қош қорайяпти. Шапқўр Бургут сени кўрмайди, — дебди унга Бургутхон.

Чуррак унинг айтганига рози бўлибди.

Бургут инига қўнар-қўнмас хотинига буюрибди:

— Қани тезроқ отлан. Болаларингни ҳам отлангир. Шимолда ажойиб жойлар бор экан. Иссиқ ҳам йўқ, ўрмон ҳам етарли. Кези келганда яширинишга ҳам жой топилади. Овлайдиган жониворлар ҳам етарли.

— У ерга кўпчилик қушлар учмоқчими? — сўрабди Бургутнинг хотини.

— Ҳеч ким учмайди, — жавоб берибди Бургут, — мен у ерларни ҳаддан ташқари совуқ ва бефайз деб, роса ёмонладим. Ким борса, совуқдан қотиб ўлади, дедим. Хуллас, фақат ўзимиз кўчамиз. Бола-чақаларни кўпайтириб бойваччалардек ҳаёт кечирамиз.

Чуррак уларнинг гапини эшитиб олибди. Бургут эса хотинини эркалашга тушибди: Бунга Чурракнинг рашки келибди. Нима бўлса ҳам бир йил мобайнида у Бургутхон билан бирга яшаган-да. Чуррак чидай олмай: «Чус!» деб ўтирган шохдан бир отилиб учиб кетибди. Овоздан чўчиб кетган Бургут ноқулай ҳаракат қилган экан, уни билан қулаб тушибди.

— Бу кимнинг овози? — дебди пўписа билан Бургут хотинидан.

— Ўзинг синган шох овозини эшитдинг-ку, яна кимнинг овози, деб сўраганингга ўлайми, — дебди хотини маккорлик билан.

— Шохнинг синган овозига ўхшамайди, шекилли,

Бургут шубхаланиб турибди. Аммо ҳеч қандай далили йўқлигидан ўзини босибди. Ҳатто бўлган воқеа эсидан ҳам кўтарилибди.

Тонг отарда қушлар яна йиғилишибди. Чуррак шимолда ҳаёт тамөмила яхши эканлигини уларга тушунтирибди.

— Сен қаердан била қолдинг? — сўрашибди ундан.

— Мен Бургут инининг тагига яшириниб олиб Бургутнинг хотинига нималарни ҳикоя қилишини билмоқчи бўлдим. Бургут шимолни хотинига роса мақтади. Ишонмайсизми? Унинг ини ҳам ағдарилиб кетди. Ишонмасангиз бориб кўринглар.

— Агар сен рост гапираётган бўлсанг, яна битта вакилни у томонларга юборишимиз керак экан. Бир ишни бошлагандан кейин охирига етказиш керак. Шу пайт салмоқли қадам ташлаб Бургут келибди.

— Яхши ётиб турдингизми, ҳурматли зот? — ҳеч нарсадан хабарлари йўқдек сўрашибди ундан қушлар.

— Унча яхши дам ололмадим. Унинг устига инимиз қулаб тушди, — дебди у.

Бу хабарни эшитган қушлар бир-бирларига қараб кўз қисишиб кулимсираб қўйишибди. Демак, Чуррак тўғри айтган экан-да.

Бургутга мажлис аҳли шундай мурожаат қилибди:

— Ҳурматли зот, сен кеча шимолий ўлкалар бизга тўғри келмаслигини айтдинг. Сенинг гапларинг биз учун жуда нохуш бўлишига қарамай, эътибор билан эшитдик. Сендан умидимиз катта эди. Бутун умидимиз пучга чиқди. Аммо ўз орзуларимиздан ҳали воз кечганимиз йўқ. Эҳтимол, сенинг омадинг юришмагандир? Шундай хуш ёқадиган салқин шамол эсадиган юртларда наҳотки биз учун биронта маъқул жой топилмаса. Шунинг учун у юртларга ҳаммамизнинг ҳурматимизга сазовор бўлган яна биронта вакилимизни жўнатмоқчимиз. Эҳтимол, у омадлироқ чиқар. Сендан бизнинг қароримиздан хафа бўлмайсанми? — деб сўрамоқчи эдик.

— Нега хафа бўлай, — жавоб берибди Бургут. — Менимча, бу ерда хафа бўлишнинг ўрни йўқ.

Шундан кейин йиғилганлар Турнага мурожаат қилишибди.

— Оқсоқол Турна! Сен биз учун ҳурматлисан. Ўзинг жуда тетиксан, унишинг ҳам кўнгилдагидек. Бирорта қуруқлик учраб қолса, қурт-қумурсқалар билан тамадди қилиб кетаверасан. Сувли жойга дуч келсанг, сув

устида бемалол юришнинг ҳам мумкин, балиқ ҳам тутаверасан. Шу сабабли сени ўз вакилимиз қилиб сайладик. Бизга шимолдаги ўлкаларни кўриб кел. Жаноб Турна, сенга оқ йўл!

Турна уларни кўп ялентирмабди.

— Ишончинглар учун раҳмат, имконим борича сизларни хурсанд қилишга ҳаракат қиламан, — дебди-да, қушлар мажлисига таъзим қилиб, шимолга учишга чоғланибди. Шу пайт қаердан ҳам мажлиснинг ўртасида Лахааттка исмли кўримсизгина ўрдак-миттивой пайдо бўлибди.

— Ҳаммангиз эсингизни йўқотиб қўйибсизлар, — дебди у кўнгилсиз овоз билан, — шундай масъулиятли ишга эси паст қушни танлабсизлар. Унда ҳурматга лойиқ қандай фазилатлар кўрдингиз? Узун найнов оёқлари, ўшандай узун бўйин ва оқшом пайтида чиқарадиган аҳмоқона қичқирғими? Шу ҳам фазилат бўлди-ми? Ахир бу бефаҳм қушда на ақл бор, на хотира. Менга ишонинглар, у биринчи кўлгача етиб боргач, ҳалқумигача қурбақаларни ютиб олади-да, қаёққа, нима учун кетаётганини унутиб орқасига қайтади. Мана, мени айтди дейсизлар...

Бундай кўнгилсиз гапларни эшитиб Турнанинг таъби хира бўлиб кетибди. Яна келиб-келиб қандайдир ипирисқи ўрдакдан дашном эшитгани уни қуюшқондан чиқариб юборибди. У чидай олмаганидан лом-мим демасдан Лахааттканинг тепасига келиб улкан тумшугини унга ташлабди. Турна уни ураверибди, ураверибди. Оёқларини, қанотларини майда-майда қилиб ташлабди. Бошқа қушлар бечора ўрдакни қутқариб қолишмаганда, ўлдириб қўйиши ҳам ҳеч гап эмас экан.

— Вой-дод! Қийналиб кетдим! — инграр эмиш зўрға нафас олаётган—Лахааттка,—Яна биз сўз эркинлиги ҳақида гапирамиз! Бундай мажлисда ҳар ким ўз хоҳлаганини айтишга ҳақлидир, деймиз. Аслини олганда, нимжонроқ кимса бақувватроқ шахсни сал танқид қилса, калтак остида қолади. Қандай даҳшат! Энди кўргандирсиз, танлаган олий зотингизнинг «ақлли» ва «тадбиркор» эканини?!

— Ҳақиқатан ҳам сен — Турна, бекорга Лахаатткани дўппосладинг. Узининг нохуш сўзлари учун у қонун олдида ҳам жавобгарликка тортилади. Ножўя ҳаракатинг учун сени сайланган катта лавозимдан четлатиш керак. Бу вазифага лойиқроқ номзод топилмагандагина бу ишни бажаришинг мумкин.

— Ҳой, мажлисдагилар, эшитяпсизми, бизнинг оқ-соқоллар нималар дейишяпти. Турнадан бошқа лойиқ номзод йўқ эмиш. Бу нима, мазахми? Сизлар кўр бўлиб қолганмисизлар? Ахир мана, қаршингизда ёш — жасур Шунқор турибди. Исмининг ўзи нақадар савлатли! Ундан бошқа ким узоқни аниқ кўра олади? Ундан бошқа ким баландроқ уча олади? Ундан бошқа ким шу қадар ақлли ва марҳаматли бўлиши мумкин? Ёки сизлар номзодни ақлига қараб эмас, тумшугига қараб танлайсизми? — дебди Лахааттка.

— Ҳақиқатан ҳам, ҳамманинг манфаати учун шу қадар азоб чеккан бу қуш тўғри гапиряпти, — дейишибди оқсоқоллар. — Ахир Шунқор қушларнинг энг ажойиб вакили-ку. Яна қайси қушда шу қадар бақувват қанотлар бор? Яна ким ақл ва мулоҳаза юритишда унинг олдига туша олади? Келинлар, жаноб Шунқордан илтимосимизни бажариб келишни сўраймиз.

Шунқор тез орада Бургут бўлган шимол ўлкасини айланиб чиқибди. Қайтиб келгач, шундай дебди:

— У жойлар кўнгилдаккина экан. У ерларда биронта тухум айнинмайди, биронта қушча нобуд бўлмайди. Бекорга фурсатни бой бермайлик. Тезроқ у томонларга учиб кетишимиз керак. Аммо узоқ сафарга отланиш билан банд бўлиб, биронта қуш майиб Лахаатткани эсга олмайди. Фақат сафар олдидангина унинг фижиллаган овозини эшитишибди:

— Ҳақиқат борми ўзи! Сизлар мени якка қолдириб кетмоқчимисизлар? Бу ерларда қолиш ўлим билан тенг-ку!

Қушлар қилмишларидан уялишибди ва шундай қарорга келишибди:

— Лахааттканинг шу аҳволга тушишига сабабкор турнадир. Турна унинг қанот-оёқларини майиб қилгани учун у бечора учолмай қолди. Шундай экан, турна Лахаатткани елкасига ўтказсин-да, шимолга қараб учсин.

Қушларнинг бу қарорига турнанинг қандай муносабатда бўлгани ҳозиргача ҳам қоронғи. Фақат Лахааттка бизнинг томонларда жуда кам кўринишигина маълум, холос. Бургут бўлса ўрмонда яшириниб юради.

НИМА УЧУН КАККУ ИН ҚУРМАЙДИ

Қадим замонларда бизнинг ўлкада яшовчи ҳамма қушларга, «Хайрли хабар куни»¹га қадар ин қуриши, тухум босиши таъқиқланган экан. Бу қонунга какку ҳам бўйсунаркан. Қадимда у ҳам ин қўйиб, ўн иккита тухум босиб, ёз бўйи сайраб ўтаркан.

Аммо йилларнинг бирида Какку анча эрта учиб келибди. Қори эриган бир-иккита жой пайдо бўлар-бўлмас ўзига ин қурибди-да, тухум босибди. «Хайрли хабар куни» шу байрамнинг худоси келиб қараса, Какку уя ҳам қурибди, ҳатто тухум ҳам босиб ётганмиш. Уша заҳоти осмонга чиқиб, бош худога кўрганларини айтибди.

Худолар йиғилишиб шундай қарорга келишибди.

«Хайрли хабар куни»гача уя қурмаслик ҳамма қушлар учун тааллуқли қонунлигича қолаверади! Ҳамонки Какку бу қонунга риоя қилмабдими, у уя қуриш ҳуқуқидан маҳрум этилади. Эндиликда у фақат иккита тухум қўйиши ва бу тухумларни ҳам бошқа қушларнинг уяларига қўйиши мумкин, деб топилсин. Сайраш муддати эса Никола куни² билан Петров куни³ ўртаси деб белгилансин. Бошқа вақтда у жим юрсин».

Шундай қилиб, Каккунинг шошмашошарлиги уни ўз уясидан ва кўп болачаларидан маҳрум қилган экан. Энди у ўз тухумларини жиблажибоннинг уясига қўяр, Петров кунидан бошлаб эса сайрашни тўхтатаркан.

КАКЛИК

Айтишларича, қадим замонларда Каклик бошқа қушлар каби қишлаш учун жануб томонга учиб кетар экан. Аммо у учигга қийналаркан. Шунинг учун тез-тез ерга қўнишга мажбур бўлар экан. Унинг бу одати ҳамма қушларни йўлдан қолдириб, жануб ўлкаларга етиб олишни қийинлаштирар экан. Бу, албатта, қушларга ёқмабди, шу сабабли бир сафар куз пайтида улар ўзлари билан какликни олиб кетишмабди. Каклик шимолда қишлашга мажбур бўлибди.

¹ Хайрли хабар куни — Христиан байрами. Эскича календарь бўйича 25 март (янгича 7 апрел)га тўғри келади.

² Никола куни — эски календарь бўйича 9 май (янгича ҳисобда 22 майга);

³ Петров куни — авлиё Пётр ва Павел куни — эски ҳисобда 29 июн (янгича ҳисобда 12 июл)га тўғри келади.

Баҳорда қушлар ўз томонларига қайтиб келишса, Қаклик қиш бўйи озиш ўрнига семириб кетганмиш. Патлари ҳам бинойидек бўлибди, оёқларига пайпоқ кийиб олибди. Ўзини ташлаб кетган хиёнаткор дўстларини кўриб, у қўшиқ айтиб юборибди:

Сиз учдингиз жанубга,
Қолдириб мени ёлғиз.
Аммо қишда юрдим тўқ,
Нобуд ҳам бўлганим йўқ.

Шу-шу каклик бизнинг юртимизда қишлайди.

ИТ ҚАНДАЙ ҚИЛИБ ОДАМ БИЛАН ДУСТЛАШДИ

Қадим замонларда ит худонинг калит сақловчиси бўлган экан. Худонинг сандиқларда сақланадиган рўзғорига қараб юрар, калитларни бўлса ҳамиша ўзида асраркан.

Худо итга тўла ишонар экан. Фақатгина битта сандиққа тегмасликни буюрган экан. Бу сандиқни титкилаш лозим бўлиб қолса, худо итдан калитни олар экан-да, якка ўзи уни очаркан. Алоҳида ажратилган сандиқда нима борлигини билишга ит жуда-жуда қизиқиб қолибди. Дам ўтмай сандиқни очиб юборгиси келаркан. Кунлардан бир кун итнинг сабри чидамай сандиқни очиб юборибди. Ҳали қопқоғини кўтаришга улгурмаган ҳам экан, худо кириб қолибди. У жуда ғазабга келибди. Ҳамма калитларни тортиб олибди-да, итни кўчага ҳайдабди.

«Энди сенга ишонч йўқ, демак, калитни сақлашинг ҳам мумкин эмас!» — дебди у. Ит худога нола қилиб ялинибди: «Кечир, худо. Иккинчи бундай аҳмоқликни қилмайман. Қалитдонликдан мени ҳайдама. Агар яна айб қилсам, ҳар қандай жазога розиман». Худо яна мурувват қилиб итни кечирибди: «Майли, — дебди у, — сенингча бўлсин. Кечирдим. Аммо яна бир марта айб қилсанг, аяб ўтирмайман».

Ит яна калитдон хизматида ишлайверибди. Кунлардан бир кун худо қайсидир мажлисга кетибди. Хўжайиннинг йўқлигидан фойдаланган ит яна хонага кириб муқаддас сандиқни очишга урина бошлабди. Аммо сандиқнинг қопқоғи шу қадар оғир эканки, уни кўтариш амри маҳол бўлибди. Ит сандиқ билан овора бўлиб

вақтнинг ўтганини сезмай қолибди. Яна хонага худо келибди. Бу сафар у бақирмасдан оғир-босиқлик билан итга ўз ҳукмини айтибди:

«Сандиқнинг ичида дўзахнинг режаси сақланади. Уни кўрсанг-кўрмасанг, сенга нима фойда. Лекин менинг ҳукимимни бузганинг учун мен сени жазолашим керак. Бугун умринг ғам-андухда ўтсин. Ярим ақлингни қолдираман, сўзлаш қобилиятидан маҳрум этаман. Икки оёқли сени ўзига дўст қилсин ва етаклаб юрсин».

Итга худонинг гапи жуда оғир ботибди. На чора? Қўлига ўқ билан ёйни олиб икки оёқли хўжайинни ахтариб кетибди. Йўлда унга Бўри учрабди. Ит елкасидан ёйни олиб ўқ отган экан, Бўри тил тортмай ўлибди. «Яна номлари Бўри эмиш, — дебди ўзига ўзи Ит, — бир ўқли ҳоли бор экан-ку». Ит яна йўлига равона бўлибди. Қараса, ўрмоннинг чакалакзоридан бир Айиқ унга қараб келаётган эмиш. Ит уни ҳам ер тишлатибди. «Айиқ ҳам нимжонгина жонивор экан», — дебди ўзига ўзи.

Ит яна йўлига равона бўлибди. Йўл юрибди, йўл юрса ҳам мўл юрибди. Одамга дуч келибди. Ит дарров одамга қараб ёйини бўшатибди, аммо Одам чап бериб қолибди. Одам ҳам ўз навбатида итни мўлжалга ола бошлабди. Ит қўрқиб кетганидан ерга ёпишиб олибди. Одам унга яқин келиб бўйнидан бойлабди-да, етаклаб кетибди.

Ит бўлса Одамга эргашиб кетаётиб ўзига ўзи дермиш:

«Қара бу икки оёқлининг жасурлигини! Ҳамма ҳайвонларнинг ичида энг кучлиси, энг сараси шу экан. Худонинг ҳукми ҳам у қадар қўрқинчли эмас экан. Унинг даргоҳида калитдон бўлиб юргандан кўра ақлли ва жасур Одам билан ер юзида сайр қилиш маъқулроқ!»

Шу-шу Ит Одам билан бирга бўлиб, дўст тутинибди.

Аввалига Ит ўзи билан ёйини олиб юрибди. Бироқ кунлардан бир кун ёйи қандайдир тўнкага илиниб қолиб йўқолибди. Шундан кейин Одам унга ёй осишни ман этибди ва ит юксиз юрадиган бўлибди. Аммо тўнкага нисбатан пайдо бўлган кеки ҳали ҳам сақланган эмиш. Шунинг учун ҳам ҳар сафар тўнкани кўрганида бир оёғини кўтариб тўхтаб ўтармиш.

ХАМИР ПОЛВОН

Катта шаҳарнинг чеккасида бир чол-кампир яшашаркан. Улар жуда ғариб ва камбағал эканлар. Ҳатто фарзандлари ҳам йўқ экан.

Кунлардан бир кун кампир хамир қора туриб қўғирчоқдек кичкина бола топиб олибди. Аммо эртасига у бир ёшлик чақалоқдек, индинига икки ёшлик гўдакдек бўлиб турганмиш. Бола кунига эмас, соатига ўсаркан.

Хамирдан топиб олингани учун ҳам уни Хамир Полвон деб атай бошлашибди. Хамир полвон ўн ёшга етганида, жуссаси жуда ҳам катта бўлиб кетибдики, тенгдошлари у билан ўйнашга қўрқиб қолишибди. Ҳар қандай болани ҳам бир мушт билан чўзилтириб қўяр экан.

Хамир полвон ўн еттига чиққанида чол-кампир уни ер юзини айланиб, яхши-ёмонни ажратиш, ўзини эл-юртга танитиш учун сафарга отлантиришибди.

Йигит дарёнинг қирғоғига чиқиб, оқим бўйлаб кетаверибди. Кўп юрибди, мўл юрибди охири тўртта дарё бир жойга қуйиладиган, тўртта тоғ бирлашадиган жойга етиб борибди. Қараса, бир бақувват одам ўрмондаги дарахтларни суғуриб ягана қилаётганмиш.

— Нималар қиялпсан, эй яхши одам? — сўрабди у.
У бўлса:

— Ҳаддан ташқари кучим кўпайиб кетаётганидан подшо менга ўрмондаги тўнкаларни суғуриб, жар ва чуқурликларни текислашни буюрди. Мени Тоғ Полвон деб аташади, — дебди.

— Ажаб иш топибсан-да! Барибир ҳамма тўнкаларни кўпоролмайсан, жар ва чуқурларни текислай олмайсан. Мени Хамир Полвон дейишади. Юр мен билан, дунё кўрамиз, — дебди бизнинг полвон.

Тоғ Полвон бироз ўйланибди-да, кўнибди:

— Тўғри айтасан. Юр, кетдик.

Юришибди, юришса ҳам мўл юришибди, бир катта шаҳарнинг чеккасига келишибди. Не кўз билан кўришсинки, битта уйнинг олдида бир полвон йигит одамларни курсиларга боғлаб савалаётганмиш.

— Нима қиялапсан? — сўрашибди Хамир Полвон билан Тоғ Полвон, — бу бечораларга азоб бергандан кўра юр биз билан, дунё кўрамиз.

— Мени Жазо Полвон дейишади. Умрим бўйи подшонинг амри билан жиноят қилган одамларни жазолайман, — дебди Полвон.

— Қалтак билан одамларни тузатиб бўлмайди. Қолаверса, ҳа деб бир хил иш қилиш жуда зерикарли. Шунинг учун юр биз билан, — дейишибди полвонлар.

Жазо Полвон ҳам хивичларини ташлаб, янги танишлари билан йўлга равона бўлибди.

Улар кўп юришибди, кўп юришса ҳам мўл юришибди. Охири бўм-бўш, нураб кетган шаҳарга келишибди. Битта уйга кириб жойлашиб олибдилар.

Тонг отгач, Тоғ Полвон билан Хамир Полвон овга кетишибди. Жазо Полвон уйга қараб қолибди. Кечга яқин у дўстларига гўшт пишириб, энди дастурхонга қўйган экан, уйнинг деразаси тақиллабди.

— Уз ҳукмдорингни уйга қўй! — дебди кимдир ташқаридан. Жазо Полвон уйдан чиқса, отда бир чол турганмиш. Узи бир қарич, соқоли юз қаричмиш.

Жазо Полвон чолни отдан тушириб стол ёнидаги курсига ўтқазибди.

— Менга ана у гўштни олиб бер-чи! — буйруқ берибди нотаниш меҳмон.

Полвон унга гўштнинг ярмисини олиб берибди. Чол бир зумда уни еб қўйибди-да, яна буюрибди:

— Энди қолганини ҳам бер!

Лекин Жазо Полвон қолган гўштни бермабди. Шун-

да чол айтганини қилмагани учун уни икки буклаб тахта сўрига отиб юборибди. Гўштниг қолганини еб, хизматкорига ўзини олиб кетишни буюрибди. Жазо Полвон иккинчи марта гўшт пиширишга киришибди. Овқатни кечиктиргани учун ўзини жазолаб, болта билан чап оёғининг бош бармоғини чопиб ташлабди.

Хамир Полвон билан Тоғ Полвон келганларида эса чопиб олган бармоғини овқатнинг кечикишига баҳона қилиб кўрсатибди. Қандайдир бир қарич чолдан дашном олганини айтишга орияти йўл қўймабди. Эртасига Тоғ Полвон уйга қараб қолибди. Хамир Полвон билан Жазо Полвон овга кетишибди. Оқшом пайтида Тоғ Полвон гўштни энди пишириб турган экан, яна дераза тақиллабди.

— Ўз ҳукмдорингни уйга қўй!

Тоғ Полвон ҳам эҳтиром билан чолни уйга олиб кириб курсига ўтқазибди.

— Қани йигит, ана у гўштни менга олиб бер-чи! — буюрибди чол.

Тоғ Полвон ярмидан кўпроқ бўлакни унга узатибди. Чол уни ямламай ютиб юборибди, яна талаб қила бошлабди.

— Ана унисини ҳам олиб бер!

Лекин Тоғ Полвон ҳам чолга бошқа гўшт бермабди. Шунда чол уни ҳам боғлаб сўрига отибди. Қолган гўштни ебди-да, одамига ўзини олиб кетишини буюрибди.

Урина-урина Тоғ Полвон зўрға арқондан қутулибди. Кейин иккинчи марта овқатга олов ёқибди. Кечга қолганига сабаб кўрсатиш учун бош бармоғини кесиб ташлабди. Қалтироқ митти чолдан калтак еганини тан олиш унга ҳам оғир бўлибди. Хамир Полвон билан Жазо Полвон келганда эса:

— Бехос қўлимни кесиб юбордим, шунинг учун овқат кечикди, — дебди.

Уйга қараш навбати Хамир Полвонга етибди. Ҳамма гап кечагидай такрорланибди. Полвон гўшт пишириб бўлиши билан узун соқолли чол келиб курсига ўтирибди-да, хўжайинлардек буйруқ бера бошлабди. Аммо Хамир Полвон безбет чолга мутлақо гўшт бермабди. Шунда чол муштлашишга тушиб кетибди. Бироқ натижа у ўйлаганчалик бўлиб чиқмабди. Хамир Полвон чолнинг узун соқолидан ушлаб олиб уйдан ташқарига олиб чиқиб йўғон устунга соқоли билан чирмаб боғлаб ташлабди.

Бироз ўтиб Тоғ Полвон билан Жазо Полвон келишган экан, Хамир Полвон уларга дашном бера бошлабди. — Уят эмасми, қирчиллама йигитлар?! Қандайдир қилтириқ чолга бўш келиб бекордан бекорга бармоқларингизни кесиб ўтирибсизлар-а. Шу ҳам иш бўлди-ми? Бориб кўринглар, мен уни соқолидан устунга боғлаб қўйдим.

Полвонлар ташқарига чиқишса, Чол ҳам, устун ҳам йўқ эмиш. Чол бояқиш устунни судраб қочиб қолган экан.

Ҳаммалари чолнинг кетидан йўлга тушишибди. Йўл юрса ҳам мўл юришибди. Аста-секин ета бошлашибди. Чол бўлса кетидан полвонлар қувиб келишаётганини сезиб қолиб, ўзини тор ва чуқур дарага отибди. Дара борган сари тораяверибди. Чолнинг соқолига боғланган устун бир у ерга тегармиш, бир бу ерга. Охири тикилиб қолибди. Чолнинг соқоли узилиб кетибди-да, унинг ўзи пастга қараб учиб тушибди.

Хамир Полвон ҳамроҳларини ташқарида қолдириб ўзи узун арқон билан дарага туша бошлабди.

Пастга етгандан кейин қараса, темир уй турибди. Ичига кирса, чол зўрға-зўрға-нафас олиб чалажон ётганмиш.

Полвонни кўриб чол дебди:

— Оббо Хамир Полвон-ей, шу ерга ҳам етиб келдингми? Ҳар ҳолда мендан хабар олмоқчимасдирсан? Аммо мени ўлдирганингдан сенга нима фойда? Менинг иккита қизим бор. Шуларни олгинда менга тегма. Тинчгина ўлай.

Хамир Полвон чолнинг қизларини олиб чиқиб кетибди. Тоғ Полвон билан Жазо Полвон уларни арқонда тортиб олишибди. Аммо навбат Хамир Полвонга келганда арқон узилиб кетибди. Бизнинг Полвонимиз бошқа йўл топиб дарадан чиқишга мажбур бўлибди.

Йўл юрибди, йўл юрса ҳам мўл юрибди, охири бешта жасур йигитларга дуч келибди. Улар Қурт подшонинг беқиёс гўзал қизини хотинликка сўраб кетишаётган экан. Ҳар бир йигит алоҳида-алоҳида хислатга эга бўлиб, бири моҳир мерган, иккинчиси чаққон чопағон, учинчиси ҳид билувчи, тўртинчиси эшитувчи, бешинчиси оғзига бутун бир денгизнинг сувини сиғдира оладиган экан. Мард йигитлар Хамир полвонни ҳам қўшиб олишибди.

Олтовлон Қурт подшонинг салтанатига етиб бориб бонг уришибди.

— Биз, дейишибди улар, — олтитамиздан биримизга қизингни беришингни сўраб келдик.

— Агар қизимга югуриб етсаларинг бераман. Етолмасанглар ҳаммангизни қўшмозор қиламан, — дебди подшо.

Йигитлар подшонинг шартига кўнишибди. Қиз билан чопағон йигит югуришадиган бўлибди. Пойга бошлаибди. Йигит қиздан бирпасда ўзиб кетибди. Аммо Қурт подшо жоду билан уни ухлатиб қўйибди. Йигит югурибди-югурибди, лекин йўлнинг ўртасида дарахтнинг чопилган шохидек шилт этиб йиқилиб, ўша заҳоти ухлаб қолибди.

Шунда Мерган йигит камондан мўлжаллаб туриб шундай ўқ узибдики, ўқ чопағоннинг бурнини тимдалаганича сидириб кетибди. Чопағон ирғиб туриб яна югуриб кетибди. Малика унга яқинлаша олмабди ҳам.

Қурт подшо шоввозларига қизини беришга мажбур бўлибди. У куёвни қизнинг ўзи танлашини уқтирибди ва ҳамма йигитларнинг қатор туришларини талаб қилибди. Аммо паҳлавонлар унинг истагини бажаришган заҳоти уларнинг устига чўян қопқоқ ташлаб юборибди. Қопқоқнинг атрофига янтоқ, пичан, шох-шабба уйиб ёқиб юборибди.

Қопқоқ қизий бошлабди. Сал ўтмай қип-қизил чўф бўлай-бўлай деб қолибди. Оғзига денгизни сиғдирадиган йигит бўлса, пайтдан фойдаланиб балиқ қовуриб еяётган эмиш. Бу ҳолни кўрган дўстлар қичқириб юборишибди:

— Биз ўлай деяпмиз-у, сен балиқ еб ётибсан. Топган вақтингни қара. Тезроқ денгиз сувидан пурка.

— Шошилманглар. Ҳозир жуда балиқ мазали кетяпти. Утни бўлса биз ҳар қачон ҳам ўчираверамиз.

Шундай деб бир сув пуркаган экан, қизиб ётган чўян қопқоқ парча-парча бўлиб кетибди.

Ғазабга тўлган йигитлар айёр Қурт подшони ўша заҳоти янчиб ташлашибди. Унинг қизи — гўзалликда тенгсиз маликани бўлса ҳаммалари бир овоздан Хамир Полвонга олиб беришибди.

Айтишларича, Хамир Полвон малика билан кўп йиллар бахтли умр кечирибди.

Ота-боболаримиз тоза қалб ва моҳир қўлларни энг катта бойлик, дейишади.

Ўтган замонларда бир бой киши қизи билан яшар экан. Унинг хотини ўлибди ва у бошқа аёлга уйланибди. Кейинги хотинининг ҳам қизи бор экан. Фақат эрининг қизидан катта экан.

Қўп вақт ўтмай бой ҳам касал бўлиб ўлибди.

Қатта уйда хотин, унинг қизи ва ўғай қиз қолибди. Ўзининг қизи кун бўйи пардоз-андоз билан банд бўларкан, иш қилишни истамас экан. Ўғай қизи бўлса уйни йиғиштирар, овқат тайёрлар, ўтин олиб келар, кийим тикар, яна қўшиқлар ҳам айтишга улгурар экан. Ўғай она бўлса уни қарғагани-қарғаган экан. Эртаю кеч қарғар, ҳатто урар экан.

Қаттасини — ўғай онанинг қизини Сурия-Сох, яъни дангасохон, кичигини эса — ўғай қизини одамлар Юлесит-Қиз — чевархон деб аташибди.

Ўғай она қизи билан ғийбатдан бўшамас экан. Нуқул оғир ишлар ўйлаб топишаркан. Чевархон бўлса ҳамма ишларни ўйнаб-кулиб, тез ва чаққон бажариб қўяверар экан.

Она-бола қандай қилиб бўлса ҳам ўзларига хуш ёқмаган Юлесит-Қизни йўқотиш пайига тушибдилар. Охири ўғай она етимни чақириб шундай дебди:

— Тайгага боргин-да, менга сават тўқиш учун тол новдаларини йиғиб кел. Фақат яхшисидан олиб кел. Майда шохлари бўлмасин.

— Оқшом бўлиб қолди-ку, — сўрабди қизча, — Урмонда қандай қилиб тунайман?

— Бор, бор! Қўп гап сотма! — бақирибди она.

Юлесит-Қиз ноилож тайгага йўл олибди.

Ўғай она эса қизига мақтанибди:

— Уни ўрмонда йиртқич ҳайвонлар тилка-тилка қилиб юборишади.

Юлесит-Қиз ёлғизоёқ йўлдан титраб-титраб бора-верибди. Оёқ кийимининг тешикларидан қор кириб роса изиллатармиш. Юпун кийим йиртиқларида шамол ўйнармиш. Совуқ. Тайгага етгунча қош қорайибди.

Қизча бир қучоқ новда йиғибди. Бирдан кўзига эски уй кўринибди. Деразасидан ёруғ шуъла ҳам тушиб турганмиш. У жуда ҳам хурсанд бўлиб кетибди. «Жуда

¹ Корох-симирики — бекинмачоқ ўйини.

яхши бўлди-да, — ўйлабди қизча, — Ҳойнаҳой бу ерда овчи яшаса керак. Борай-чи, зора бир кеча тунашга рухсат берса». Новдаларини кўтариб ўша томонга юрибди.

Ичкарига кирибди. Лекин у ерда ҳеч ким йўқ эмиш. Эгаси овга кетгандир-да, деб ўйлаб атрофга қараса лой ўчоқ турибди. Тагида ўтинлар ҳам тайёрмиш. Унинг устида эса қозонча, қозончанинг ичида камияк¹ бормиш. Хуллас, ҳамма нарса саранжом-саришта! «Бу ерда тадбиркор, яхши хўжайин яшар экан», — ўйлабди у.

Юлесит-Қиз юмушсиз узоқ ўтиролмабди. Ахир у иш қилишга ўрганиб қолган чевар қиз эмасми?! Дарров ўт қалаб овқат пиширибди. Кейин ўтириб хўжайинни кута бошлабди. Уйнинг эгасидан эса дарак йўқ эмиш! Қизчанинг жуда қорни очиб кетибди.

Хўжайин тайгада тунаб қолгандир, деган хаёл билан овқатни энди ея бошлаган экан, бурчакдан битта сичқон отилиб чиқиб, қизнинг тиззасига сакраб чиқиб олибди:

— Менга ҳам овқатингдан бер, — дебди у.

— Сенинг келганинг жуда яхши бўлди — хурсанд бўлиб кетибди Юлесит-Қиз, — энди зерикмаймиз.

Овқатни биргалашиб ейишибди. Бир қошиқ ўзи олармиш, бир қошиқ сичқонга берармиш. Таом тамом бўлибди. У шу қадар мазали эканки, сичқон идишни тоза қилиб ялаб ҳам қўйибди.

— Маза қилдик, — дебди сичқон, — катта раҳмат. Сен жуда ҳам хушкўнғил қиз экансан. Шунинг учун мен сенга ёрдам бераман. Сен кимнинг уйида турганингни биласанми ўзи?

— Йўқ, билмайман, — жавоб берибди қиз.

— Бу уйда тайганинг хўжайини бўлган айиқ яшайди, — дебди сичқон, — Ҳадемай келиб қолади. У сенга: «Кел, короҳ-симирики, яъни бекинмачоқ ўйнаймиз», — дейди. Сен рози бўл. У сенга қўнғироқча беради. Сен уни дарров менга узатгин-да, ўзинг бурчакка ўтириб ол».

Сичқон гапини тугатар-тугатмас, эшик ланг очилиб, каттакон айиқ кириб келибди. Юлесит-Қизни кўриши билан бўкира бошлабди:

— Сен нега менинг тайгамга келдинг. Новдалар узибсан. Яна уйимга кириб олибсан?

— Аччиқланма, айиқполвон, — дебди қизча, — нима

¹ Камияк — ёғоч чўмич, қошиқ.

ҳам қила олардим. Угай онам менга новда йиғиб уни тозалашни буюрди. Сават тўқир эмиш. Унинг гапини қайтара олармидим? Унинг устига кеч кириб қолди. Бу уйни кўрдим-у, паноҳ излаб киравердим.

— Мен сени ёб қўйсам-чи? — дебди Айиқ.

Аммо қиз ҳеч ҳам қўрқмабди.

Айиқ ажабланибди.

— Сен мендан қўрқмайсанми?

— Йўқ, дебди қиз, — қўрқмайман. Сен аввал мен билан бекинмачоқ ўйнагин. Кейин кўрамиз. Ким ютиб чиқса, ўша қўрқитади.

— Бўпти, — деб кулибди Айиқ, — кел, Корох-симирки ўйнаймиз. Агар мен сени тутиб олсам, ейман. Тутолмасам, сен бой бўласан.

Қизча рози бўлибди. Айиқнинг кўзларини боғлабди. Айиқ қизнинг қаердалигини билиш учун унинг қўлига қўнғироқча тутқазиб қўйибди.

Қизча эса сичқоннинг айтганларини ёдидан чиқармаган экан. Қўнғироқни сичқонга берибди-ю, ўзи бурчакка яшириниб олибди.

Шундай қилиб, сичқон тишлаб олган қўнғироқ жиринглаб кетибди. Айиқ панжаларини очиб ўша томонга отилибди. «Ҳозир қизчани тутиб оламан», — деб ўйлабди-да. Қаёқда дейсиз. Сичқон кичкина эмасми. Липиллаб у ёқдан бу ёққа югурармиш. Айиқнинг тумшуғи тагидан шундай чап бериб чопармишки, аста қўяверинг. Қизча бўлса бурчакда дамани ютиб, жим ўтирганмиш.

Айиқ полвонни тер босибди. Нафаслари тиқилиб қолаёзибди.

— Бўлди, бас, — рўмолингни еч. Сен ютдинг, — дебди у зўрға.

Қизча сичқондан секингина Қўнғироқни олибди-да, Айиқнинг кўзларидан рўмолини ечибди.

— Жуда чаққон экансан. Сенга ўхшаганини учратмагандим, — ажабланибди у, — Энди мен сени тақдирлайман. Қишлоққа боргин-да, энг маъқул жойни танлаб рўмолингни ўша жойга ташла.

Қизча Айиққа қуллуқ қилиб, унга билдирмай сичқон билан хайрлашибди. Новдаларини олиб уйига отланибди. Уйдан чиқиши билан қараса, эғнида янги, чиройли пўстин, оёқ кийими оппоққина эмиш. Ҳатто турли нақшлар билан безатилганмиш, ўзига тузукроқ қараб олиш учун тол новдаларини ерга ташлаган экан, улардан шундай ажойиб сават тўқилиб қолибдики, шу пайтгача бунақасини ҳеч ким кўрмаган экан. Саватни

қўлтиғига қистирибдию қўшиқлар айтиб уйга югурибди.

Қизча қишлоққа кириб борибди. Уйнинг остонасига қадам қўя туриб ўйлабди: «Қизик, бу Айиқ менинг рўмолим ҳақида нималар деганди? Қани уни бир ерга ташлаб кўрай-чи!» У шундай деб, дуррасини ерга ташлабди.

Рўмоли қорга тушар-тушмас катталаша бошлабди. Охири катта ўйга айланибди. У кўркам ва ҳашаматли эмиш, хоналарида қимматбаҳо анжомлар, кийим-кечакларни санаб ҳам бўлмасмиш. Унинг олдида кўра ҳам бормиш. Унинг ичида сигир-бузоқлар маъраб ётганмиш.

Нимасини ҳам айтайлик, Айиқ қизчага битта тўкис хўжаликни совға қилибди. Юлесит-Қизча эса шу қадар чиройли бўлиб кетибдики, ўша атрофдан унақасини ҳеч ҳам излаб топиб бўлмасмиш. Унинг ўзи аввал ҳам гўзал эди-ку, аммо йиртиқ-ямоқ кийимлар ҳуснини яшириб турарди-да.

Бирдан Юлесит-Қиз ўзини қўлга олибди: тезроқ ўғай онасининг олдига бориб саватни бериш эсига тушиб қолибди. У янги ҳовлисидан чиқаётган экан, унга қараб одамлар югуриб келишаётганмиш.

— Қаранглар, қаранглар, — қичқиришармиш улар, — етимча катта уйнинг бекасига айланибди. Энди у қишлоғимизнинг энг бой келини бўлиб қолади.

Тўс-тўполонни эшитиб ўғай она билан эрка қизи ҳам ташқарига чиқишиб лол қолишибди. Юлесит-Қиз бўлса уларга ажойиб тўқилган янги сават узатаётганмиш. Ҳайрон бўлганларидан она-боланинг тиллари айланмасмиш. Узларига келиб, нафасларини ростлаганларидан кейин аста-секин қизчани гапга солишибди. Юлесит-Қиз ҳам бор гапни айтиб берибди, ҳеч нарса ни яширмабди.

— Майли, — дебди ўғай она, — бизда бундан ҳам яхши бўлади.

Қизини яхшилаб кийинтириб тайгага бойлик олиб келиш учун жўнатиб юборибди.

Сурияга-Сох ёлғизоёқ йўлдан кетаётганмиш-ку, ўзича хаёл сурармиш: «Мана кўрасан, мен Айиқни шундай алдайки! Бир эмас, иккита уй сўраб оламан».

Қўп ўтмай айиқнинг яшаш жойини топибди. У ҳам тайёр ўтинларни кўрибди. Аммо ўт ёқишга эринибди. Меҳнатга кўникмаган дангаса эмасми? Утириб Айиқни кута бошлабди.

Совуқ бадан-баданидан ўтиб кетгандан кейин икки-

та гўлани олиб, бир амаллаб ўт ёқибди. Шундан кейин қорни очганини ҳам сезибди. Роса жаҳли чиқибди. Аммо начора. Охири овқат қилишга мажбур бўлибди. Суряга-Сох илгарилари мутлақо ишга кўникмаганлигидан овқати куйиб кетибди. У буни ҳатто сезмасдан энди ейишга киришган экан, бурчакдан бир сичқон отилиб чиқиб, тиззасига ўтириб олибди. Кейин ялина бошлабди:

— Қизча, қизча, менга ҳам овқатингдан бер.

— Тур-ей, ипириқчи! — бақириб юборибди Суряга-Сох уни улоқтириб ташларкан.

Сичқон ҳеч нарса демасдан нарироқда кутиб турибди.

— Шошмай тур, — дебди қиз, — мен еб олай, кейин сенга бераман, идишни ялаб қўясан.

Сичқон думини бир ликиллатиб инига югуриб кириб кетибди. Суряга-Сох овқатдан битта татибди-да, тупуриб юборибди. Пиширган овқати жуда тахир экан-да. Шундан сўнг сичқонни чақира бошлабди.

— Келақол, мен ҳазиллашдим! Пиширганимнинг ҳаммасини сенга бераман.

Унинг гапига ишониб сичқон қайтиб келибди. Фақат битта татиб кўришининг ўзида қизнинг нима сабабдан уни чақирганини билибди. Мўйловларини панжалари билан артиб, нари кетибди. «Майли, — ўйлабди у, — зикналигинг учун сени бир жазолайки».

— Нега емаяпсан? — сўрабди тантиқ.

— Раҳмат, мен еб қўйсам, сенга қолмайди, — деб чўчидим.

Сичқон шундай жавоб бериб қочиб кетибди.

Шу пайт эшик очилиб Айиқ кирибди.

— Ким сенга менинг тайгамга келишга рухсат берди? Яна менинг уйимга кириб олибсан? — бўкирибди у, — Нега бу ерга келдинг?!

— Совғалар учун, — дебди Суряга-Сох, — сен менинг синглимга уй инъом этибсан. Менга бўлса иккитаси керак.

— Майли, — рози бўлибди айиқ, — ҳозир сен билан Қорох-симирики ўйнаймиз. Тутолмасам иккита уй оласан, аммо тутиб олсам, ўзингни ейман.

— Бўпти, — маъқуллабди қиз, ўзи бўлса: «Ҳозир сичқон келиб қўнғироқни олиб югура бошлайди. Мен эса иккита уйли бўлиб оламан», — деб ўйлармиш.

Сичқон унинг ёнига келиб:

— Ҳозирча сен югуриб тургин, кейин идишдаги овқатни ялашга берганингдек, мен изингдан югураман.

Қиз ана шунда сичқонни хафа қилганини тушунибди, леккин вақт ўтган экан. «Майли, — ўйлабди қиз. Сичқоннинг оёқлари кичкина, меники катта-катта. Демак, мен тезроқ югураман».

Шундай хаёлга борибди-да, Сичқонни шундай туртибдики, бечора сичқон оқсоқланиб қолибди. Кейин рўмонни ечиб айиқнинг кўзларини боғлабди. Ўзи ундан кўнғироқни олиб, чопа бошлабди.

Кўнғироқ жиринглаб, қизчанинг қаердалигини билдириб турибди. Айиқ уни ўша заҳоти тутиб олибди. Кейин кўзидан дуррани олиб дебди:

— Майли, мен сени емай кўяқолай. Сендақа ёвуз ва дангаса қизни еб касал бўлиб қолишдан қўрқаман. Сенингча бўлсин. Иккита эмас, кўпроқ уй бераман. Ишларингни ҳам бошқалар бажаради. Рўмолингни олгин-да, ташқарига чиқиб қорга ташла.

Суряга-Сох шошиб рўмолини юлиб олиб, Айиқнинг хонасидан ташқарига қочиб чиқибди-ю, уни қорга ташлабди. Бирдан Суряга-Сох қўлларини силкитиб омонга қараб уча бошлабди.

— Как-ку! — бақирибди у, — Как-ку!

У ўзича: «Қаёққа? Мен қаёққа учаяпман? — демоқчи бўлармиш, аммо нуқул, — как-ку, как-ку» — дея олармиш, холос.

Шундай қилиб, ишەқмас Суряга-Сох Каккуга айланиб қолибди. У ўзининг ишини ҳам қилишга эринади. Қушларини ўзи катта қилмайди. Гоҳ у-инга, гоҳ бу инга тухум қўйиб юради. Шу сабабли унинг уяси ҳам йўқ.

Суряга-Сохнинг онаси уни роса кутибди. Кейин ҳойнаҳой Айиқ берган совғаларни олиб келолмаётгандир, деб ўзи тайгага борибди.

Айиқ уни йўлда учратиб сўрабди:

— Сен ҳам келяпсанми? Эҳтимол сенга ҳам совғалар керакдир. Майли, олақол.

Шундан сўнг Суряга-Сохнинг онаси мушук бўлиб қолибди. Мушукка нимани кўрсатмагин: «Менга, менга» — деяверади.

Қизига сичқон ёрдам бермаганини билиб, сичқонни роса ахтарибди, сичқон бўлса қочиб кетибди.

Ўша пайтдан буён мушук ўша сичқонни излармиш, аммо ҳеч тополмасмиш.

Юлесит-Қиз бўлса камчиликсиз яшай бошлабди. Ҳамма юмушларни ўзи қилармиш. Қўшниларга ҳам ёрдам берамиш.

Агар сиз ана шундай чаққон, чевар қизни учратсангиз, билингки, у ўша Юлесит-Қиздир. У бўлмаса унинг болалари, болалари бўлмаса набираларидир.

Ушандай буён халқ ишчанларни Юлесит-Қиз деб атайди.

УДУРГАЙ БОТИР

Тезоқар анҳор бўйида, оппоқ қайинлар орасида кўм-кўк майсазорда килкиллаган бир уйча бор экан. Бу уйда битта кампир билан чол яшар экан. Улар ёшлиқларида уззу кун тиним билмай Хара-Хоон исмли бир бойниқида ишлашар экан. Хара-Хоон улкан бир ўргимчакка ўхшар экан: агар бироқта бечора зарурат билан унинг тўрига илиниб қолса, ўла-ўлгунча қутулолмас экан.

Қариган чоғида кампир жуда қувватдан қолибди. Шунинг учун Хара-Хоон чолни икки киши эвазига ишлата бошлабди. Аммо чол-кампир меҳнатнинг оғирлигидан эмас, фарзандларининг йўқлигидан азоб чекишар экан.

Кунлардан бир кун чол оқ қайинларни оралаб ишдан қайтаётганда енгилгина шамол бўлмаса ҳам оқ қайинларнинг барглари ўзаро шивирлашиб суҳбатлашибди. Яқин орада бир қушча шундай сайрабдики, чарчаганига қарамай бечора чол ўша томонга қарамай ўтолмабди. Бироқ у қушни эмас улкан бир удургай¹ни кўрибди. Чол бирдан тўхтаб қолибди, 70 йилдан буён қадам босиб юрган ёлғизоёқ йўлдан четга чиқибди. Удургайнинг олдига бориб ҳар томондан разм солиб синчиклаб кўрибди. Шу пайт барглар шивирлашдан, қушча сайрашдан тўхтабди. Чол ўзича ўйлабди: «Мана шу удургайдан нимадир яшаш мумкинга ўхшайди. Чиройли чорон² ясаса ҳам, пичоқ учун ўйма соп ясаса ҳам бўладиганга ўхшайди». Чол удургайни чопиб олибди.

Кампир оғир удургайни зўрга кўтараман деб икки букилиб келаётган чолни кўргани заҳоти қўлларини ҳар томонга ёзиб жаврай кетибди:

— Эҳ, эсини еган чол. Бунчалар оғир удургайни нима қиласан?

Чол бўлса йўл-йўлакай ундан нима яшашни ўйлаб пишитиб қўйган экан. Шунинг учун шу заҳоти жавоб берибди:

¹ Удургай — тўнқадан чиққан ўсимта.

² Чорон — қимиз ичиладиган ёғоч идиш.

— Сен билан шунча умр кўриб, фарзандсиз ўтдик. Бизнинг номимизни сақлаб қоладиган болани шундан ясамоқчиман.

Чолнинг гапи кампирга ҳам таъсир қилибди шекилли, у ҳам удургайни ҳали у томонидан, ҳали бу томонидан томоша қилибди. Бечора чолни ҳам шунга мажбур қилибди. Бирдан қўлларини пахса қилиб сўзлай кетибди:

— Вой, чолимдан ўргилай, жуда ажойиб нарса олиб келибди-ку! Удургай худди болага ўхшайди-я! Мана оёқлари, мана қўллари, мана бу эса боши!—кампир йўнилган удургайда ростмана болани кўра бошлаган экан-да.

Чол ҳеч нарса демабди, бироқ бир оз нафасини ростлагач, ишга тушиб кетибди. Ўзи ўйлаган режасини тезгина қилиб ташларди-ку, лекин вақт камроқ экан-да: ахир куни бўйи Хара-Хоонникида ишлаб чарчаган эмасми. Роса етти йил удургайни йўниб қўғирчоқ ясабди. Аксари чол ишдан тўхтаб, кулгу аралаш кампирга гапирар экан:

— Биз қариб қолдик, аммо фарзанд кўрмадик. Мен қаттиқ удургайдан одамча ясайман. У биздан кейин ҳам қолади.

Кампир ҳам қўғирчоққа кўзи тушганда кулимсирар экан. У одамчага жуда ўхшаб кетар экан-да. Фақат кўзини ясаш қолибди, ҳолос. Шундан кейин унга исм қўйишади ва у чол-кампирнинг меросхўри бўлади-қўяди. Аммо чол барибир устачилигини тугатолмабди... Улиб қолибди.

Шундай қилиб, бечора кампир тугалланмаган қўғирчоғи билан қолибди. Кунлаб ўтаётган бекорчиликдан зерикибди. Кунлардан бир кун қўғирчоқни ёнига олиб эркалабди, бир оздан сўнг ухлаб қолибди. Бирдан уйқу аралаш ёш боланинг йиғисидан уйғониб кетибди. Қараса, ёғоч одамча тирик болага айланиб қолган эмиш. Фақат кўзи йўқ эмиш, ҳолос.

Бола кунлаб эмас, соат сайин катта бўлибди. Ҳатто ишлай бошлабди. Кампирнинг қувончи ичига сиғмасмиш. Аммо кунлардан бир кун кўр ботирни Хара-Хоон кўриб қолибди-да, кампирнинг олдига келиб дебди: — Ҳой кампир! Чол ўлиб кетди. Лекин қарзлари қолган. Сен қарз эвазига ишлаб беришинг керак.

— Ишлаш учун кучни қайдан оламан, — дебди кампир.

— У ҳолда мен ўғлингни олиб кетаман, — дебди бой

ва Удургай ботирни ўзи билан олиб кетибди. Ботир жуда паҳлавон экан, фақат кўзи йўқ экан, холос. Агар ўтин тайёрлаш керак бўлса, уни дарахтнинг ёнига олиб бориб қўйишаркан. У бир зумда бақувват қўллари билан дарахтни майда-майда қилиб ўтинга айлантириб юбораркан. Мабодо хашак олиб келиш лозим бўлса, уни аравага қўшишар экан, у бамайлихотир бутун бошлиқ аравани ортилган хашаги билан судраб кетаверар экан. Дарахт фарзанди чарчаш нима эканлигини билмас экан.

Куллардан бир кун Удургай ботир илоннинг шарпасини ва бургутнинг қанот қоқиб қурқурлашини эшитиб қолибди. Яқин орада қандайдир жанг бўлаётгани шундоққина билиниб турган эмиш.

— Нима шовқин? — сўрабди Удургай ботир.

Овоз ўша заҳоти тинибди-ю, ботирнинг оёғи остида қандайдир шарпа эшитилибди, тепасида эса бақувват, улкан қанотларнинг ҳаракати сезилибди.

— Удургай ботир, биз кўпдан бери сени кутиб ётибмиз. Фақат сен бизнинг азалий жанжалимизга чек қўйишинг мумкин, — деган овоз эшитилибди.

— Сизлар ўзи кимсизлар? — сўрабди ботир.

— Мен, — оёғи остидаги ўтлар орасидан овоз чиқибди, — Моғой¹ман. Гапларимга қулоқ сол. Бу воқеа қадим замоларда, ёшлигимда бўлиб ўтган. Мен ҳаммадан ҳам баландга чиқишни орзу қилиб, ўша пайтда баланд тоққа ўрмалаб кетдим. У ерни қуёш роса қизитар, на ҳўл ва на нам ердан асар ҳам йўқ эди. Шунинг учун ташналикдан жуда қийналдим. Шу пайт учта тухумга кўзим тушди. Сувсизликдан ўлиб кетмаслик учун тухумларни ичиб юбордим. Бирдан менга Хотой² хужум қилиб қолди. Нима сабабдан менга ташланганини шу вақтгача англай олмайман.

Шу заҳоти бургутнинг овози эшитилди:

— Эй саҳоватли инсон, менга ҳам қулоқ бер. Бургутлар қабиласини каттайтириш мақсадида баланд қоялар орасига учта олтин тухум қўйган эдим. Улардан бургутчалар-Хотой ботирлар пайдо бўлади деб умид қилган эдим. Бир маҳал инимга учиб келсам, ҳамма тухумлар синиб кетибди, уларнинг ўрнида илон ётибди. Менинг фарзандларимдан ажратиб қўйиб, яна менинг унга ташланишимга ҳайрон бўлишига қуяман.

¹ Моғой — илон.

² Хотой — бургут

Моғой билан Хотой яна кўп жанжаллашишар эди. Лекин уларни Удургай ботир тўхтатиб шундай дебди:

— Менга кўз олиб келинглар, шунда баҳсларингизни тўғри ҳал қилиб бераман.

— Олиб келаман! — дебди илон ва судралиб кетибди.

— Олиб келаман! — дея Бургут ҳам парвоз қилибди. Осми-кўпми вақт ўтгандан кейин ботир илоннинг шитир-шитирини эшитибди.

— Эгилгин, мен сенга кўз қўяман, — дебди шивирлаб илон. Удургай ботир умр бўйи ёруғ оламини, кўм-кўк майсаларни, қуёшнинг нурини кўришни орзу қилиб юрар экан. Шунинг учун жуда тўлқинланиб, эгилибди. Моғой унинг кўзи ўрнига қандайдир нам ва юмшоқ нарса қўйибди. Шунда Удургай ботир қоп-қора осмонда кичкина доққа ўхшаб турган қуёшни кўрибди. Атроф хира, ноаниқ бўлиб туюлибди унга.

— Нега одамлар шу қадар заиф кўринадиган дунёни мақташар экан, — дебди у хўрсиниб.

— Сен айни ҳақиқатни гапирдинг, — вишиллабди илон, — ёруғ жаҳонда бирорта мақтагулик нарсанинг ўзи йўқ. Аммо кун ботиб қоронғу тушганда, сен атрофни жуда аниқ ва равшан кўрасан.

Удургай ботирни Моғойнинг бу гаплари ўйлантириб қўйибди. Чунки унинг сўзлари ботирга ғалати туюлган экан-да. Агар тун кундан афзал бўлса, нега одамлар кундузи ишлаб, кечаси дам олиб ухлайдилар. Ботир ўзининг мулоҳазаларини Моғойга айтганида, илон кулиб юборибди.

— Виш-ш-ш! Одамларнинг сафсаталарига қулоқ солма! Инсон заиф мавжудот, шунинг учун тундан қўрқади. Тунги манзара сен билан менга ўхшаган кучлиларникидир. Тунда бутун қудратли ҳайвонлар ухламайдилар. Йўлбарслар, бўрилар бойқушлар тунда ов қиладилар. Удургай ботир илонга миннатдорчилик билдириб улгурмасидан осмонда Хотойнинг қудратли қанотлари пайдо бўлибди.

Бургут ботирнинг олдига учиб келиб:

— Мана бу кўзларни қўйиб ол! — дебди.

Удургай ботир бургут келтирган кўзларни илонникини олиб ташлаб қўйиши билан бутун атроф чароғон бўлиб кетибди. Ғаройиб ҳодиса! Ботир ёрни, майсаларни, ярақлаб турган қуёшни, кўм-кўк, мовий осмонни кўрибди. Шунда Моғойнинг хиёнатига ақли етибди.

Удургай ботир ҳар иккаласига миннатдорчилик билдириб шундай дебди:

— Энди менга уч кун муҳлат беринглар. Мен ёруғ оламини кўриб қайси бирингиз айбдор эканлигингизни ҳал қиламан.

Шундай қилиб, ботир ўзининг хўжайининикига келибди. Моғой олиб келган қорачиқларини кўзига қўйиб қизиқ манзарани кўрибди. Ўртада Хара Хоон ўтирган эмиш. Ҳар тарафдан одамлар унинг ҳузурига келишаётганмиш. Хўжайин уларга турли таомлар тарқатаётганмиш.

Ботир яна хаёл суриб қолибди. «Нега мен авваллари одамларнинг хўжайиндан норози эканликларини эшитган эканман. Ўз кўзим билан унинг одамларни боқаётганини кўриб турибман-ку».

Шундан кейин ботир бургут берган кўз қорачиқларини қўйган экан, манзара тамоман ўзгарибди. Баланд курсида хўппи семиз, пак-пакана Хара Хоон ўтирганмиш. Ёнидаги баландроқ тахта сўрида овқат қўйилганмиш. Ана шу сўри ёнига ишлайвериб қаддилари букилган одамлар зўрға юриб келишаётганмиш. Бой уларга фақат ўлиб қолмаслиги учунгина етадиган озгина овқат бераётганмиш. Бойнинг ўнг қўлида бўлса қамчи бормиш. Кимда ким кўпроқ ейишга уринса ёки тўғри ишига кетмаса ҳалиги қамчининг остида қолармиш.

Ана шундан кейин ботир билибдики, илон олиб келган кўзлар бойларнинг думини, йиртқичларнинг ваҳшийлигини бўяб кўрсатадиган кўзлар экан.

Ботир ўрмон оралаб йўлга тушибди. Бутун вужуди билан Моғой ва Хотойларнинг мунозараларини тўғри ҳал қилишни ўйлабди. Шу пайт унинг қулоғига бир қариянинг ингичка овози эшитилибди.

— Нималарни ўйлаб қолдинг, мард баҳодир?

Удургай ботир чолга Моғой билан Хотой ўртасида ҳам ҳеч кимни кўрмабди.

— Мен билан ким гаплашяпти? — сўрабди у.

Шундагина олдида қўзиқориндек кичкина бир уйчага кўзи тушибди. Уйнинг остонасида узун оппоқ соқолли бир қари чол турганмиш. У биттагина олмахоннинг терисидан тикилган доху (пўстинча) кийиб олганмиш. Олдинги оёқлари ўрнида қўлқоп, орқа оёқлари ўрнида узун қўнжли мўйна этик бор экан.

Удургай ботир энгашиб, чолдан сўрабди:

— Эй ҳурматли зот! Сен ким бўласан?

— Мен ҳамма хайрли ишларга маслаҳатчиман. Ме-

ни Саркан бахши дейишади. Эзгу ишни режа қилаётган бўлсанг, қўллайман. Ёвузликни ўйлаётган бўлсанг, ғойиб бўламан. Фақат менга ҳеч нарсани яширмай айтиб беришинг керак.

Удургай ботир чолга Моғой билан Хотой ўртасидаги келишмовчиликни айтиб берибди. Оқсоқол ўйланиб қолибди. Бироздан сўнг узун соқолларини селкиллади иягини қотирибди-да, шундай дебди:

— Бу баҳсни мен кўп замонлардан буён биламан. Шунини ҳам биламанки, бу баҳсни сен ҳам қилишинг керак.

— Мен уларнинг ишини қандай ҳам қилишни айбдорга қандай жазо беришни ўйлаяпман.

— Бунда мен сенга ёрдам бераман. Мана, менинг қиличимни ол. Қимни айбдор деб ҳисобласанг, ўшанинг калласини кесиб узиб ташла, — деб Саркан бахши баҳодирга қиличини узатибди.

Удургай ботир қўлига баҳодирлик қиличини олиб энди чолга ташаккур айтмоқчи экан, у ғойиб бўлиб қолибди.

Яна дарахтлар барглари шитирлаб, қушлар сайрашнинг бошлашибди.

Удургай ботир келишиб олинган, Хотой ва Моғой кутиб турган жойга келибди. Ўз қарорини амалга оширишдан олдин Удургай ботир ўнг кўзи ўрнига бургутнинг кўзини, чапига эса илонникини қўйибди. У шундай қилганда ҳаққоний бўлади, деб ўйлабди.

Удургай ботир чап кўзи билан Моғойга қараганда уни самимий кулиб турганини кўрибди. Унга ўнг кўзи билан қараганда эса бу манфур мавжудотни ёвузлик ва нафрат ёниб турганини кўрибди. Шу онда Удургай ботир Моғойнинг кўзлари билан Хара Хоонга қараганда унинг қандай намоён бўлганини эслабди. Бу уни ҳаётни Моғойдан тозалашга янада ишонтирибди.

— Менинг қароримни эшитинг! Хотой полапонларининг тани ва жонини сўриб олган Моғой айбдор. Ва сен, Моғой, менинг ўткир қиличимдан ўласан! — Ботир қиличини чопган экан, қилич Моғойнинг калласи ўрнига қуруқ илон терисини кесибди. Ботир ҳайрон бўлиб Моғойнинг эски терисини қиличи билан ағдариб кўрибди.

Хотой эса бунга қараб туриб дебди:

— Моғой айёр ва қув, уни осонгина ўлдира олмайсан. Энди у янги терисида аввалгидан ҳам маккорроқдир. Агар сен дунёни ёвузликдан қутқармоқчи бўлсанг, унинг кўзларини ташлаб юбор. ва фақат менинг кўзла-

рим — ўтқир бургут кўзлари билан қара. Ушанда сен, у қандай терида туғилмасин, ёвузликни ажрата оласан.

Шу сўзлардан кейин Хотой баланд, кўм-кўк осмонга парвоз қилибди, Удургай ботир эса ҳаётни бутун ёвузлардан озод қилиш учун дунё кезибди.

ТАЪЛ-ТАЪЛ КАМПИР

Қиш кунларидан бирида Таъл-Таъл кампир сувга борибди. Сувини олиб уйига қайтай деганида, ёшлигини эслаб яхмалак отгиси келиб қолибди. Шундайгина сув олиш учун тешилган тешик ёнида яхмалак ота бошлабди. Аммо ўша заҳоти музга йиқилибди. Сакраб турарай деса, туролмасмиш. Бироз нафасини ростлагунча музга ёпишибди-қолибди. Илож тополмай кимдан ёрдам сўрашни ўйлай бошлабди.

— Муз, муз, сен мени қўйиб юбормаяпсан, демак, сен кучлисан?

— Албатта, мен кучлиман, — жавоб берибди муз.

— Аммо-лекин сен кучли бўлсанг ҳам сени қуёш эритиб юборади-ку.

— Гапинг тўғри, қуёш кучлироқ.

Энди кампир қуёшдан сўрабди.

— Қуёш, қуёш, сен жуда ҳам кучлимисан?

— Ҳа, мен жуда кучлиман, — дебди қуёш.

— Сен қанчалар кучли бўлмагин, булут сени тўсиб қўяди-ку.

— Унда булут кучли экан.

Кампир муз устига ётиб олиб сўрай берибди:

— Булут, булут, сенинг кучинг кўпми?

— Албатта, шундай.

— Кучлиликка кучлисан, аммо шамол сени учириб кетади.

— Ҳақ гап, шамол кучлироқ.

— Шамол, шамол, сен ўзингни кучли деб ҳисоблайсанми?

— Ҳа, мен жуда кучлиман.

— Кучлиликка кучлисан, лекин қаршингда тоғ бўлса, қўлингдан ҳеч нарса келмайди.

— Тўғри, тоққа кучим етмайди.

— Тоғ, тоғ сен кучлимисан?

— Албатта кучлиман.

— Сен қанчалик кучли бўлма, кулранг юмрон сени илма-тешик қилиб юборади.

— Нима ҳам дердим, кулранг юмрон мендан кучли экан-да.

— Сен-чи, кулранг юмрон, ўзингни кучли дейсанми?

— Бўлмаса-чи!

— Кучлиман-кучлиман, — дейсан. Итнинг панжасига тушганинг-ўлганинг.

— Тўғри. Ит мендан кучли.

— Ит, ит, сен кучлимисан?

— Ҳа, кучлиман.

— Кучлисан, аммо инсон сендан кучлироқ. У сени хоҳлаган куйига солади.

— Розиман, инсон кучлироқ.

Кампир гапни инсонгача олиб келибди. Бироз нафасини ростлабди. Барибир ҳеч қандай иложи йўқлигидан хаёл сураверибди:

— Сен-чи, инсон. Оламда сен энг кучлимисан?

— Бўлмаса-чи, бўлмаса-чи! Мен табиат ҳокимиман.

— Ҳокимликка ҳокимсан, аммо шайтондан қўрқасан. Шайтон хоҳласа расвоингни чиқаради.

— Бу ҳам тўғри, шайтон кучлироқ.

— Шайтон, шайтон, эшитяпсанми, гап сен ҳақингда кетаяпти. Ўзинг нима дейсан?

— Мен нима ҳам дердим. Кундек ойдин-ку. Мен кучлиман.

— Аммо ёдингдан чиқдими, шаман ўз афсуни билан сени енгади?

— Шаман, шаман! — тишларини гичирлатди шайтон. Аммо кўнмасликнинг иложини тополмади: — Ҳа, шаман сал кучлироқ.

— Шаман, шаман, сендан кучлироқ бирон кимса борми?

— Йўқ, мендан кучлироғи йўқ. Мен ҳамма нарсадан кучлиман.

— Нима ҳам дердим, сенга таъриф йўқ. Аммо нега афсун ўқийтган пайтингда олдиндаги ўтга ўзингни отмайсан? Эҳтимол, унда куйиб кетишингдан қўрқарсан?

— Ҳа, — чуқур хўрсинди шаман. — Ўт менга бўйсунмайди. У кучлироқ.

— Олов, олов, сен жуда кучлимисан?

— Тўғри. Ҳамма мендан қўрқади, лекин мен-ҳеч кимдан.

— Шундайку-я, аммо сувни унутдинг. У сени ўчиради-ку.

— Иложим қанча. Сув менда ёнмайди. У кучлироқ.

— Сув, сув, сен энг кучлиман, дейсанми?

- Ҳа, мен жуда-жуда кучлиман.
- Лекин, сен ўзингни ҳар қанча кучлиман, деб ҳисобласанг ҳам нам ер сени шимиб олади.
- Худди шундай. Ер мендан кучли.
- Ер, ер, сендан сўраяпман: дунёда сендан кучли нарса борми?
- Ҳеч нарса йўқ, — жавоб берди она-ер, — Ҳеч ким ва ҳеч нарса менга ўз ҳукмини ўтказа олмайди. Энди Таъл-Таъл кампир дунёда энг кучли нарса нима эканини, нимадан ёрдам сўраш кераклигини биларди. Кўп ўтмай ер уни муздан озод қилиб юборди.

РОСТ ВА ЕЛҒОН

Унутилиб кетган қадим-қадим замонларда учта етим ака-ука яшаган экан. Улар ниҳоятда камбағал ҳаёт кечир шаркан. Овчилик қилиб қоринларини тўйдирар эканлар.

Кунлардан бир кун улар овга чиқишиб, ўрмонда адашиб қолишибди. Бир-икки кун роса дайдишиб, оч қолиб, охири гулхан ёқмоқчи бўлишибди. Аммо ҳар қанча уринишмасин, шамчироқларини топишолмабди, йўлда тушириб қўйишган экан-да. У пайтларда гугурт ҳақида ўйлашнинг ҳам ҳожати йўқ эди.

Ака-укалар жуда ўксинишибди. Қош қорайибди. Иккинчи кечада ҳам аввалгисидек оч қолишлари аниқ бўлибди.

Шу пайт қарашса, тепаликнинг ён бағрида катта бир гулхан роса чарсиллаб ёнаётган эмиш. Ака-укалар жуда хурсанд бўлиб кетишиб, ўша заҳоти тўнғичларини ўтга жўнатишибди.

Тўнғич ака югуриб кетибди. Гулхан ростдан ҳам ёнаётганмиш. Унинг ёнида эса оппоқ соқолли бир чод ўтирганмиш. «Оқсоқол, озгина ўт олишга ижозат беринг, — сўрабди йигит, — Биз адашиб қолдик гулхан ёқмоқчимиз».

Чол бўлса унга: «Ўғлим, сен менга шундай бир қизиқарли ҳикоя айтиб бергинки, ҳам ростга, ҳам ёлғонга—тўқимага ўхшасин. Ана ундан кейин керакли ўтинингни олавер», — дебди.

Йигит ўйлаб-ўйлаб ҳеч нарса айтиб беролмабди.

Тўғрироғи, майда-чуйда гапларни айтиб бош қотиргиси келмабди. Бир томондан оч, қолаверса, ўт керак, ўт бўлса, шундайгина ёнида ёниб турибди:

— Энди нималарнидир тўқиш керакмиш...

У гулхандан ёнаётган бир шохчани тортиб олибди-да, югура кетибди. Қани қалтироқ чол, бир етиб кўрчи. Аммо таажжубки, чол бир зумда унга етиб, ёнаётган шохчани тортиб олибди. Ҳассаси билан йигитни бирикки тузуккина саваб қўйишни ҳам унутмабди.

Тўнғич ака укаларининг олдига бориб, бор гапни оқизмай-томизмай айтиб берибди.

— Сени қараю, — дебди ўртанчаси, — тагин чаққонман деб лоф урасан. Қанақадир қилтиллаб турган чолдан чўғ ололмабсан... Сизлар шох-шабба йиғиб туринглар, мен бирпасда келаман.

У ҳам чолнинг олдига келиб ўт сўрабди. Чол яна ўзининг гапини қайтарибди. Воқеанинг давоми худди аввалгидай бўлибди. Йигитча узоқ ўйлаб ўтирмай битта ёнаётган шохни олибди-да ёш, чаққон оёқларини ишга солиб жон-жаҳди билан қочиб қолибди. Аммо фойдаси бўлмабди. Чол ўша заҳоти уни қувиб етиб ёқасидан ушлаб ҳассаси билан роса савалабди. Йигитча иниларининг олдига алам билан йиғлаганича қуп-қуруқ қайтиб келибди.

— Қанақа одамсизлар ўзи?! — жаҳли чиқиб кетибди кенжа уканинг, — ақлдан адашган мункиллаган битта чолга икки оғиз гап топиб беролмасанглар, — дебдию қуюқлашаётган оқшомда сирли жозиба билан ёнаётган гулхан томонга йўл олибди.

Чол кенжа укага ҳам ўзининг шартини такрорлабди: «Эй бола, менга қизиқ бир ҳикоя айтиб бер. Фақат учинга ҳам, ёлғонга ҳам ўхшаб кетсин».

Бола вақтини бекор ўтказмай бирдан шундай ҳикояни тўқий кетибди:

— Кунлардан бир кун, онам-отам ҳам бу дунёга келмасларидан бурун мен ўрмонга мева тергани бориб адашиб қолдим. Кунни билан, туни билан адашиб юриб бир нотаниш дарёнинг бўйига келиб тўхтадим. Нима қилишим керак? Дарёдан қандай ўтишим мумкин? Қулоқларимдан маҳкам ушлаб ўзимни бир отган эдим, нариги қирғоққа учиб кетдим. Шунақа тез учдимки, қулоқларимнинг таги чийиллаб кетди, худди ёввойи ўрдаклар учгандагидек бўлди. Хуллас, учиб ўтдим. Нариги қирғоққа шундай зарб билан тушдимки, қумнинг ичига кириб кетдим. Фақат қўлимнинг учи чиқиб қолди. Тамом—дедим ўзимча, — ўлар вақтим келди. Қўпми-озми шу алпозда ётдим. Бир вақт қарасам, бир қушча (ранжа) қумга қўниб олдимда айланаверди. Шошапиша шартта думидан ушлаб олдим. У бўлса мени қум-

дан суғурибгина қолмади, баланд бир ғовак дарахт бўйи осмонга олиб чиқиб ташлаб юборган эди, ғовакнинг ичига гурсиллаб тушдим.

Шу ерга келганда бола бирпас нафасини ростлаб олиб, давом этиб кетибди:

— Қизиқ бўлди-ку, — дедим ўзимга ўзим, — ўтдан қутулиб сувга тутилдим. Ғовакнинг ичи худди тобутга ўхшарди, ҳеч фарқи йўқ эди. Энди ўлимимга рози бўлдим, ҳатто кўзимни ҳам юмиб олдим. Аммо ҳеч қанча вақт ҳам ўтмаган эди, битта қарғанинг кўзи менга тушиб қолди. Қарғанинг кўзи ўткир бўлади-да. Мени кўрди-да ғовакнинг тўғрисига келганда ўзини пастга урди. Шу пайт қушчанинг думини ушлаб олганим каби унинг қанотига маҳкам ёпишиб олдим. Қарға мени осмону фалакка кўтариб олганича учиб кетди. Уча-уча нотаниш бир ғаройиб мамлакатга келганда, мени ташлаб ўзи учишда давом этди.

«Қандай қилиб она юртимга тушсам экан», — деб бош қотириб онасидан ажраб қолган ўрдакчадек у ёқдан-бу ёққа югура бошладим. Бахтимга бир деҳқонга дуч келгандим, у менга ақл ўргатди:

— Сомондан ингичка арқон тўқи, кейин ўшанда пастга сирғаниб тушасан. Шундай деб қучоғимга бир боғ сомон тиқиб қўйди.

Сомондан арқон тўқидим. Деҳқондан бир учини ушлаб туришни илтимос қилиб, секин пастга туша бошладим. Бироқ бахтим чопмади: менинг арқоним ерга етмасдан яна осмон билан ер ўртасида осилиб қолдим. Қани энди қанотларим бўлсайди. Шундоққина осмонга уча қолардим ёки ерга туша қолардим. Энди нима қилиш керак. Ахир умр бўйи арқонда осиглиқ турмайман-ку. Э — дедим, — нима бўлса бўлди. Арқонни қўйиб юборай-чи, зора қанотсиз ҳам ерга бориб тушолсам. Шундай қилдим ҳам. Бунга қарангки, тушишга тушибман-у, аммо ерга эмас, тўғри ваҳший айиқнинг елкасига тушибман. Айиқ бехос ётган экан, чўчиб тушиб сакраб турди-да, ўрмонга қараб қочиб қолди.

— Энди бас қилсам ҳам бўлар, бобо — ўзининг ҳикоясини тугатди, кенжавой, — шундай ҳам менинг ҳаётим неча марталаб қил устида турганини тушунгандирсиз, аммо кўриб турибсизки, шу пайтгача соғ-саломат юрибман.

Айтишларича, чол кенжавойнинг ўйлаб топган ҳикоясидан жуда мамнун бўлибди. Унга узоқ ва бахтли

умр тилаб, гулханидан ўз қўллари билан яхши ёниб турган шох олиб берибди.

ЧААЧАХООН ВА ЯЛМОҒИЗ

Бор эканда йўқ экан, Чаачахоон исмли бир чол бўлган экан. У паканагина бўлиб, кучи ҳам айтарли эмас экан. Унинг учта ўғли бор экан. Каттасини Қорағи-Хорах, ўртанчасини — Чуор-Кулгаах, кичигини эса Сатий-Мурун деб аташар экан. Исmlаридан ҳам маълумки, каттасининг кўзи ўткир, ўртанчасининг қулоғи зийрак, кичигининг бурни жуда ҳам ҳид билувчи экан.

Чаачахоон камбағал экан. Бор-йўғи ўғиллари билан балиқ овлаб кун кўрадиган учта кичик-кичик кўли ҳамда битта малла ҳўкизи бор экан. Тўғри, унинг ҳўкизи жуда баҳайбат экан. Паканагина Чаачахоонга ҳўкизининг шохлари булутга етадигандай бўлиб кўринаркан. Унинг қўшниси Ялмоғиз ҳам шундай гавдали, бесўнақай ва баҳайбат экан.

Кун кечириш учун жуда оғир йил келибди. Ва ҳар қанча ачинарли бўлмасин, Чаачахоон ўзининг ҳўкизини сўйишга қарор қилибди.

Ҳўкизини ҳовлисидаги устунга боғлаб, ўзи пичоғини қайраш учун уйга кириб кетибди. Пичоғини қайрармиш-у, вақти-вақти билан ташқарига қулоқ тутармиш.

— Уғилларим, ташқарига чиқиб хабар олиб турунлар, — дебди у, — тағин биронта одам келиб қолмасин. Ким билсин, ҳўкизни сўйишимизни билиб биронта меҳмон келса, урф-одатимизга кўра энг ёғли ва мазали жойини пишириб бериб уни меҳмон қилишимизга тўғри келади.

Фарзандлари отасининг гапларини эшитиб бир-бирига қараб қўйишибди-ю, лекин ўринларидан қимирлашмабди. Уйдан чиқишни исташмабди-да.

Шунда отасининг жаҳли чиқиброқ дебди:

— Уғлим Қорағи-Хорах, бор чиқиб хабар олчи ҳеч ким келмаяптимиқан.

Иложи қолмаган Қорағи-Хорах зўрға ташқарига чиқибди-ю, дарров қайтибди.

— Қандайдир қора, унча катта бўлмаган нарса йўлда думалаб келаяпти.

Бироздан сўнг Чаачахоон ўртанчасини жўнатибди.

— Чиқиб кўрчи, эҳтимол, сен бирон нарса эшитиб қоларсан.

Уртанчаси чиқиб қулоқ солибди-да, отасига дебди:
— Нимадир эштиляпти, лекин нималигини билиш қийин. Шамолми ё бошқа нарсами?..

Чаачахоон яна каттасини жўнатибди:

— Борчи, Қораги-Хорах, яна бир кўз югуртир. Ҳалиги айтганинг катталашдими, кичиклашдимикан?

Қораги-Хорах яна дарров қайтиб кирибди.

— Ота, ҳалиги нарса икки йиллик ғунажиндек катталашибди.

— Шундай дегин, қани энди, Чуор-Кулгаах, тез хабар ол. Бояги овоз кучайдими, пасайдими, — буюрибди отаси.

Уртанчаси чиққан заҳоти қайтибди.

— Ота шовқин худди қотиб қолган қор устида фижирлаб келаётган чананинг овозига ўхшайди.

— Сатий-Мурун, — дебди чол, — бор энди сен чиқ. Ниманинг ҳиди келаётган экан. Билиб кел.

Кичиги ҳам бир зумда қайтибди.

— Қанақадир ўлимтиқ ҳид анқияпти.

— Нималигини билмадингми?

— Йўқ, билолмадим, фақат оғир, ёқимсиз ҳидни сездим.

— Қораги-Хорах, яна бир чиқиб келишинг керак.

Катта ўғил ташқарига чиқиб бир оз турди-да, ваҳимали қайтиб келди.

— Ота, келаётган нарса катта пичан ғарамига ўхшайди. Борган сари катталашяпти.

— Нима анқайиб турибсан, Чуор-Кулгаах, бор эшит! — деб бақирди чол. Чуор-Кулгаах ранги оқариб қайтар экан, зўрға гапирарди.

— Ташқари шунақа шовқинки, ер титраяпти.

— Нимайки у нарса? Сатий-Мурун, тезда бил-чи.

! — Сатий-Мурун ташқарига чиққани заҳоти эшик яна очилди.

— Ота, фожиа! Келаётган нарса қўшнимиз Ялмоғиз экан. У ҳўкизимизни еб бўлибди, энди бу ёққа келяпти.

Бу гапни эшитиши биланоқ Қораги-Хорах ўзини панага урибди, Чуор-Кулгаах бир бурчакка, Сатий-Мурун бошқасига яширинибди. Чаачахоон бўлса ўчоқнинг олдига қаланган ўтиннинг орқасига беркиниб, дамани чиқармай ўтирибди.

Гурсиллаб разил Ялмоғиз кирибди. Ҳамма ёқни кўздан кечириб бесўнақай қўлларини дарахт пўстлоғига чизилган худо тасвирига чўзибди.

— Қани айтчи, Чаачахоон қаерга йўқолди? — дўқ қилибди у расмга қараб.

— Билмайман, — дебди чўчиб кетган худо тасвири.

— Билмайсанми? — дебдию расмни тилка-пора қилибди.

Шундан кейин ёғочдан ясалган поя Баянойга яқинлашибди.

— Қани, сен тезда айт-чи, қани Чаачахоон?

— Билмайман.

— Ялмоғиз уни ҳам майдалаб ташлабди.

Энди Чаачахоон ўтирадиган курсидан сўрабди.

— Эҳтимол сен хўжайиннинг қаердалигини биларсан?

— Мен қаёқдан билай. Анчадан бери менга ўтирмайди ҳам.

Ялмоғиз курсини синдириб ўтирмабди, тўғридан-тўғри ҳовлига улоқтирибди.

— Супача, сен менга айтсанг керак... Ахир у сени уравериб дабдала қилгандир. Қани, айтақол, Чаачахоон қани?

— Мутлақо билмайман, — чўзилиб дебди супача.

Ялмоғиз уни шундай урибдики, у парча-парча бўлиб кетибди. Ялмоғиз столга яқинлашибди.

— Ҳаммадан ҳам сен кўп азоблангансан. Чаачахоон пичоғи билан уравериб сени қийнаб юборган. Айт, сенинг золимнинг қаерга яширинди?

— Билмайман, хўжайиним устимда нон, гўшт кесмаганига анча маҳаллар бўлиб кетди.

Ялмоғиз бесўнақай муштлири билан столни шундай урдик, бечора тўкилиб тушди.

Идишлар тахланган рафга яқинлашди.

— Раф, ҳой раф, Чаачахоон сенга оғир қозон-товоқларни қўяди.

Уларнинг оғирлигидан букилиб қолибсан. Зўрға-зўрға нафас оляпсан. Сен айт, чол қаерга яширинди?

— Мен қаёқдан билай.

Раф ҳам отиб юборилди.

— Ҳа... болта. Мана чолнинг қаердалигини айтиб берадиган нарса.

Чаачахоон сени урмаган нарса борми? Дамингни ҳам қайроқ билан чархлайверади. Буларга қандай бардош берасан? Сенинг зулмкоринг қаерда?

— Мана тўққиз кундан буён Чаачахоон мени ҳам қўлга олмайди. Шундай экан унинг қаердалигини билиш менга йўл бўлсин.

Ялмоғиз болтани ҳам бир босиб синдирибди.

Яна кимдан сўраш мумкин. Ахир уйда сўрамаган нарсаси қолмади.

Эҳтимол ўчоқдаги олов айтар.

— Эй муқаддас олов, сен аниқ билишинг керак. Менга айтгин. Чаачахоон қаерга яширинди?

— Билмайман ва сен билан сўзлашишни истамайман. Қани жўнаб қол-чи, — деди олов ғурур билан.

— Ҳали шундайми! — Ялмоғиз лахча чўғ бўлиб турган кўмирларни кафти билан ҳамма ёққа сочиб юборибди.

Шу пайт бир чеккада қийшайиб турган косовга кўзи тушибди.

— Бечора! Ҳамма ёғинг кўйиб кетибди-ку. Юз-кўзингга қараб бўлмайди.

— Тўппа-тўғри, тўппа-тўғри, — шу заҳоти жавоб берибди косов. — Тош юрак Чаачахоон мени куйдириб кул қилай деди. Заррача соғ ерим қолмади... Унинг катта ўғли Қораги-Хорах рап¹ да бўлса керак, иккинчи ўғли Чуор Кулгаах нариги, кичиги Сатий-Мурун бериги бурчакда. Чаачахооннинг ўзи бўлса анави ўтиннинг орқасида.

Ялмоғиз узун, бесўнақай қўллари билан рапдаги Қораги-Хорахни олиб ямламай ютиб юборибди. Бир бурчакдан Чуор-Кулгаахни, иккинчисидан Сатий-Мурунни ушлаб уларни ҳам ютиб юборибди.

Навбат Чаачахоонга келибди. Аммо чол Ялмоғизнинг қўлига тушишни кутиб ўтирмай илдам тик туриб олибди.

— Мана қаерда экансан, — дебди Ялмоғиз меш қорнини селкиллашиб қаҳ-қаҳ уриб куларкан. — Нега меҳмонингни жуда совуқ кутиб олдинг. Бор нарсанг билан сийламайсанми?

У худди ростдан ҳам меҳмонга келгандай ястаниб курсига ўтирибди.

— Ахир сен ҳўкизимни емадингми? — сўрабди Чаачахоон.

— Ҳўкизни газак қилдим. Энди бироз дурустроқ овқатланмоқчиман.

Ноилож қолган чол омбордан саккиз тоғора широбча олиб чиқибди. Лекин бир зумда Ялмоғиз уни йўқ қилибди.

— Қорним тўймади, — дебди у.

Чаачахоон саккиз хум қатиқ олиб чиқибди. Уларни ҳам Ялмоғиз ютибди-қўйибди.

¹ Рап — қишлоқ уйларида печка билан шифт ўртасига қурилган сўри.

— Қандайдир тўйимсиз нарсалар билан меҳмон қи-
лаяпсан. Қорнимга чипчирга ҳам бўлмапти. Яна ни-
манг бор? Агар тўйғизмасанг печканинг атрофида гир
айланамиз.

— Бошқа ҳеч нарсам йўқ.

— Хотиним билан болаларимга насиба бермайсанми?

— Ахир айтяпман-ку ейишли бирон нарса қолмади,
деб.

— Ундай бўлса, мендан ўпкалама, — дебди Ялмоғиз
ва шиддат билан ўрнидан турибди-да, печканинг атро-
фида Чаачахоонни қувиб кетибди. Аксига олиб
чолнинг уст кийимини боғлаб турган ип ечилиб кетиб
Ялмоғиз уни босиб олибди. Чаачахоон чалқанчасига йи-
қилиб тушибди. Ялмоғиз уни ҳам емоқчи бўлибди-ю, наф-
сини тийибди. Тўққиз хўкизнинг терисидан бўлган чуқур
хуржун халтасига солиб орқасига ташларкан:

— Хотиним ва болаларимга овқатлик қилар, — дебди.
Лопиллаб хонадан чиқиб уйига кетибди.

Чаачахоон ҳам кўпни кўрганлардан эмасми, чўнта-
гидан ўткир пичоғини олиб халтани кесибди. Ва осон-
гина тутқунликдан қутилибди. Ялмоғиз уйига келиб
халтасини бостирма айвонга ташлаб ичкарига кирибди.

— Ҳеч нарса олиб келмадингми? — шоша-пиша сў-
рабди хотини.

— Қўшнимизнинг хўкизи жуда кичкиналик қилди.
Ўзим ҳам тўймадим. Сизларга Чаачахооннинг ўзини олиб
келдим.

Ялмоғизнинг очкўз хотини таомнинг дарагини эши-
тиши билан шунақа чуқур нафас олибдики, бехос қў-
лидаги игна, ангишвона билан ипи чийиллаб оғзига ки-
риб кетиб қолибди. Узи бўлса югуриб ҳовлига отилибди.
Бостирма айвондаги халтани тортибди. Аммо не кўз
билан кўрсинки, халта бўм-бўш эмиш.

— Чаачахоонинг халтада йўқ-ку, — дебди алам би-
лан эрига.

«Эй, ярамас, — ўйлабди Ялмоғиз, — ўзи чолни тин-
читиб бўлиб, яна халтада ҳеч нарса йўқ дейди». Уйлаб-
нетиб ўтирмай шартта пичоқ билан хотининг қорнини
ёриб ташлабди. Ғришга ёрибди-ку, лекин ҳеч қанақа
Чаачахоонни тополмабди. Фақат ангишвона, игна билан
ип жиринглаб ерга тушибди.

— Бу Чаачахоон қандай разил ласткаш экан, — бў-
кириб юборибди Ялмоғиз, — Шошмай тур ҳали, бир ада-
бингни берайки.

Алам билан изига қайтган экан тезда Чаачахоонга дуч келибди. У букчайганича қорда ётган экан.

— Ана энди аввал ҳамма қобиргаларингни эзиб ташлайман. Ундан кейин сен билан гаплашамиз.

Ялмоғиз шундай дебди-да, бир-икки марта Чаачахоонни шундай босиб қўйибдики, унинг қобиргалари гичирлаб кетибди. Фақат Ялмоғизга шундай туюлибди. Аслида гичирланган нарса чол ичига солиб олган дарахтнинг пўстлоғи экан.

Ялмоғиз Чаачахоонни яна халтасига солибди. Олдин чол кесган тешикни бойлаб қўйган экан-да.

Уйига келиб яна халтасини бостирма айвонга қўйибди. Бу сафар ҳам чол қочиб кетмасин учун устини тўнка билан бостирибди.

— Менинг бўрига ўхшаш ўғилчаларим, — дебди у уйига кираркан болаларига, — менинг чипор қоплондек олғир қизчаларим, сизларга емак олиб келдим. Боринглар, уйга олиб келинглар.

Ўғиллари ва қизлари кўп куттиришмабди. Ўша заҳоти тишларида Чаачахоонни олиб киришибди.

— Фақат бу чол жуда ҳам семиз, — дебди Ялмоғиз, — мазалироқ бўлсин учун сизларга туз олиб келаман.

У тузга чиқиб кетибди. Болалари бўлса Чаачахоонни тезроқ тилка-тилка қилишни мўлжаллашаётганмиш. Очкўзликда ота-оналаридан қолишмайдиган болалар овқатни тенг бўлиб ейишга келишолмабдилар. Ҳар бири ҳам Чаачахоонни бутунича ўзи емоқчи экан-да. Охири болалар ўзаро уришиб кетиб, бир-бирини бўғиб қўйишибди. Чаачахоон бўлса лип этиб ўрнидан туриб биронта яширинадиган жой ахтарибди. Ахир бу уйда яширинишнинг ўзи бўладими? Ялмоғизга ҳар бир тешик маълум-да. Хуллас, чол полнинг тагидан лаҳм қазий бошлабди. У ўша лаҳмдан ҳовлига чиқиб қочиб кетмоқчи экан-да.

Лаҳмни ковлаб бўлиб, пайт пойлаб дамини чиқармай ўтирибди. Ялмоғиз келиб эшикни очаркан:

— Мана болаларим, туз. Олинглар, — дебди.

Аммо ҳеч ким тузни ҳам олмабди, жавоб ҳам бермабди.

Кўнгилсизликни сезиб Ялмоғиз тузни отиб юбориб ичкарига кирса ҳамма болалари ўлиб ётганмиш.

— Ярамас Чаачахоон, болаларимни сен ўлдирдинг, — тишини гичирлатиб дебди у. — Бу қилмишингни асти кечирмайман! Энди, қарн тулки, мендан қочиб қутулиб бўпсан! Ернинг тагида бўлсанг ҳам сени топаман.

Айтишича, у шундай дейиши билан эшикдан овоз эшитилибди. — О-оп!

— Сен шу ердасан, Чаачахоон! — бақирибди Ялмоғиз ва шиддат билан ташқарига отилган экан, эшикнинг халқасига тегиб кетиб бутун деворни бузиб юборибди.

Аммо ҳовлига чиққанида яна ўша овоз ичкаридан келибди.

— О-оп!

Ялмоғиз изига қайтибди ва шундай тез югурибдики, уйнинг яна битта девори қулаб тушибди.

Чаачахооннинг товуши бўлса ташқаридан келармиш.

— О-о-оп!

Ялмоғиз ташқарига отилибди. Яна битта девор қулабди.

— Чаачахоон! — деб чақирибди у.

Чаачахоон бўлса уйдан:

— О-о-оп! — деб овоз берибди.

Ялмоғиз уйга шошилибди.

— Чаача-хоон! — деб чақирибди яна.

У ташқаридан овоз берибди:

— О-о-оп!

Ялмоғиз ҳовлига бир сакраган экан охирги девор ҳам бузилиб тушибди.

— Чаача-хоон.

— Мана мен!

— Қаердасан?

— Нима, кўр бўлиб қолдингми? Мана ётибман.

Чол лаҳмдан бирров бошини чиқариб ҳам қўйибди. Ялмоғиз лаҳмда чолни кўриб аламидан кўкариб кетибди.

— Ҳали сен уйнинг тагидан лаҳм қазиб олдингми, қуён ўлгур?! Ана энди сен мендан қутулолмайсан.

— Мен қочишни хаёлимга ҳам келтирмаяпман, — деб жавоб берибди. Чаачахоон, — керак бўлса ўзинг кел.

Жаҳли, чиқиб кетган Ялмоғиз югуриб бориб лаҳмга калла ташлабди. Аммо қорни тикилиб қолиб узоққа боролмабди. Шу тикилганича ичкарига ҳам киролмабди, ташқарига ҳам чиқолмабди.

Чаачахоон лаҳмнинг нариги оғзидан ташқарига чиқиб оёғини қўлига олиб қочиб қолибди.

Урмонга етиб бориб биринчи сайхонликдаёқ шерни учратибди.

— Нега бунчалар шошиб кетяпсан? Қаерга шошяпсан, Чаачахоон?

— Э-э, бошимга кулфат тушди. Кўряпсанми, одамга ҳам ўхшамай қолдим.

— Тушунтириброқ гапирсангчи, нима бўлди ўзи?

— Биласанки, менинг ёнимда Ялмоғиз қўшни турарди. Ана ўша малла ҳўкизимни, учта ўғлимни еб юборди. Ўзим унинг қўлидан зўрға қутулдим. Бир лаҳм ковларим-да унинг ичига кириб олдим. У мени тутиб олмоқчи бўлиб лаҳмга бош тикқан эди тикилиб қолди. Аммо у ердан қутулиб чиқса, яна мени қувлаб келади. Менга ёрдам бер, Шер, ахир сен ҳайвонлар ичида энг кучлисисан.

— Агар лаҳмнинг оғзига тикилиб қолган бўлса, тез орада қутулолмайди. Биз улгураимиз. Ўзим ҳам у билан ҳисоб-китоб қилишим керак. Кейинги пайтларда бизнинг қабилага ҳам ҳеч тинчлик бермай қўйди...

Шер билан Чааҷахоон биргалашиб Ялмоғизниқига келишибди. У бўлса, ҳали ҳам ярни лаҳмда, ярни ташқарида ҳеч нарса қилолмай тикилиб ётган экан. Шер унинг атрофида секин айланиб ўткир тишларини бада-нига ботира берибди. Оғриқнинг зўрлигидан Ялмоғиз бўкира бошлабди. У шундай зўриқиб бўкирибдики, қорни тарс ёрилиб ичидаги ичаклари ҳар томонга сочилиб кетибди. Йўғон ичакдан Қорағи-Ҳорах, ошқозондан Чуор-Кулғаах, кўричакдан эса Сатий-Мурун чиқибди. Чааҷахоннинг фарзандларидан ажрашига бир баҳя қолган экан. Яна бир оз фурсат ўтганда улар бўғилиб қолишаркан.

Чааҷахоон Шерга кўпдан-кўп раҳматлар айтибди. Кейин учта ўғлини ўзининг учта қўлига олиб бориб яхшилаб чўмилтирибди. Шундан сўнг ўз уйларига қайтиб келишибди-да ўчоққа ўт қалаб аввалгидек яшайверибдилар, мурод-мақсадларига етибдилар.

БООЙ ХАРА ХООН ЎҒЛИ ВА ЭРЭЙДЭЭХ-БУРУЙДООХ

Камбағал Эрэйдээх-Буруйдоох билан бой Боой Хара Хоон қўшни туришаркан.

Эрэйдээх-Буруйдоохнинг хотини ёш ва жуда чиройли экан. Қунлардан бир кун Боой Хара Хооннинг ўғли отасига: «Қўшнимизнинг хотинини менга олиб беринг. Мен уни яхши кўриб қолдим. Агар мени унга уйлантирмасанг ўлиб қоламан»,—дебди. «Ўғлим ўлгандан кўра битта ялангоёқнинг ўлгани афзал эмасми»,—ўйлабди бой. — Лекин бунинг чорасини топиш керак. Уни шундай ишга буюрайки, қайтиб келмасин».

Боой Хара Хоон қариялардан қадим замонларда бирон одам ўлса унинг жанозасида биронта мод сўйиб ейилишини эшитган эди. Эрэйдээх-Буруйдоохни Одам ато пайтларида ўлган ота-боболарининг жанозасида сўйилган молни олиб келиш учун нариги дунёга жўнатмоқчи бўлибди.

Эрэйдээх-Буруйдоох ўзининг нақадар оғир ва мушкул ишга жўнаётганини биларди, аммо камбағалнинг ихтиёри ўзида эмас, бош тортиб бўлмайти, айтилди ми — бориш шарт.

Эрэйдээх-Буруйдоох йўлга тушиши билан хотинининг олдига бойнинг ўғли кирибди. Лом-мим демай унинг ёнига ўтирибди-да, кечани бирга ўтказмоқчи бўлибди. Қўшинининг гўзал хотини бўлса айиқ терисининг устида қоплоннинг терисидан бўлган ёпинчиқнинг тагида меҳмонни пайқамагандай ётаверибди.

Бирдан печкадан битта чўғ ерга тушиб тутай бошлабди.

— Э-э, жин ургур, — секингина пичирлабди аёл, — уйда эрим Эрэйдээх-Буруйдоох бўлганида дарров чўғни олиб печкага ташлар эди.

— Мен борман-ку! — бақириб юборибди йигит ва чўғни жойига ташлабди.

У чўғни ташлашида печкага энгашган экан, қўшинининг хотини секингина:

— Ёпишиб қол, — дебди.

Йигит печкага чиппа ёпишиб қолибди.

Шундан кейин Эрэйдээх-Буруйдоохнинг хотини уйнинг эшигини қия очиб яна жойига келиб ётибди-да, эрталабгача тинчгина-тинчгина ухлабди. Тонг отгач яна секингина пичирлаб:

— Кўчиб туш, — дебди.

Печкадан кўчган йигит ерга гурсиллаб тушибди. Кийимининг ярми қоп-қора бўлиб куйиб қолган, ярмини бўлса, қиров қоплаганмиш. У бир амаллаб ўрнидан туриб жўнаб қолибди.

— Эгнингга нима қилди, — сўрабди отаси уйига борганида, — бир томонинг куйиб кетибди, бир томонинг қиров.

— Эрэйдээх-Буруйдоохнинг хотини билан ҳар хил ўйин ўйнадик, — мақтанибди ўғил, — олов-олов ўйнаганимда этагим куйиб қолди, қор бўрон ўйнаганда қорга булғандим.

Бир кун ўтибди. Кечки пайт Эрэйдээх-Буруйдоох нариги дунёдан бой буюрган молни етаклаб келибди.

Аmmo кўп ўтмай бойнинг бутун молларига ўлат тегиб, ҳатмаси ҳаром ўлибди. Рост-да, қадим замонларда ўлган одамнинг жанозасида сўйиб ейилган, устига-устак нариги дунёдан етаклаб келинган молдан яхшилик кутиб бўлармиди?!

Йигитнинг ташвиши бўлса кундан-кун ошиб бораётган эмиш. Қамбағал Эрэйдээх-Буруйдоохнинг сафардан тўрт кўз тугаллик билан соғ-саломат қайтиб келгани ўлганнинг устига тепган бўлибди. Яна отасига хиралик қилибди. Ҳатто ўзимни ўлдираман деб қўрқитибди ҳам.

— Хафа бўлма, ўғлим, — дебди отаси, — уни бошқа ёққа жўнатамиз, зора қайтиб келмаса.

Эртасига қўшнисини чақириб:

— Энди мурдаларга кийдирган кийимларимизни олиб кел, — дебди.

Ноилож Эрэйдээх-Буруйдоох иккинчи сафарга отланибди.

Кечки пайт яна йигит хотиннинг олдига кирибди.

Худди аввал бўлганидек аёл жойига ётиб олган экан. Печкадан ёниб турган чўғ пастга тушиб кетганида, ўзига ўзи гапиргандай:

— Менинг севикли эрим ёнимда бўлганида тушиб кетган чўғни жойига ташларди, эшикни ҳам яхшироқ беркитарди.

— Мен борман-ку, — дебди йигит ва чўғни печкага тезроқ олиб ташламоқчи бўлган экан, аёл секингина:

— Епишиб қол, — дебди.

Уша заҳоти йигит ўзини печкадан ажратолмабди.

Эрэйдээх-Буруйдоохнинг хотини бу сафар эшикни ланг очиб қўйибди. Тонг пайтида «кўчиб туш» дейилгандан сўнг эса музлаб қолай деган йигит ерга гумбурлаб тушибди-ю, ўрнидан туришга жуда қийналибди. Уйига қоқилиб-суқилиб чайқала-чайқала зўрға етиб борибди.

— Ие, ҳеч қаерингга қараб бўлмайди-ку, ўғлим, — дебди ажабланиб отаси. — Уйда ётдингми ўзи ё ташқарида тунадингми?

— Э, ота, аёл билан бўлганингдан кейин қаерда тунаганингни ҳам билмас экансан киши.

Кечки пайт Эрэйдээх-Буруйдоох сафардан қайтибди. У мурдалардан ечиб олинган кийимларни бойнинг пойига ташлабди.

— Бой Хара Хоон, аждодларимиз жуда ранжишди. «Жанозага сўйилган молни ҳайдаб кетишу мурдалар-

дан кийимларни ечиб олишни шу пайтгача кўз кўриб, қулоқ эшитмаган эди»,— дейишди. Улар хафа бўлганликлари учун уч кун қуёш чиқмасмиш. Ҳамма ёқни зулмат қоплармиш. Ота-онанг шу уч кун ҳеч қаёққа чиқмаслигини тайинлашди.

Тун ўтибди. Аммо қуёш чиқмаганидан ҳамма ёқни зулмат қоплабди. Бу ҳол уч кечаю уч кундуз давом этибди. Эрэйдээх-Буруйдоох уйдан жилмабди. Осмон ёришиб қуёш кўкка кўтарилганда, қўшнисидан хабар олгани борибди.

Ўзига таниш жойга етибди-ю, бироқ ҳеч нарса кўрмабди. На моллардан, на уй-жойдан, на оиладан номнишон йўқмиш. Қўшнисининг уйи ва ҳовлиси ўрнида ўрмон қушлари яхши кўрадиган қўланса ботқоқлик пайдо бўлганмиш.

Аждодларнинг руҳлари Эрэйдээх-Буруйдоохнинг хотинини ўғлига олиб бермоқчи бўлгани, ота-боболарнинг хотирасини ҳурмат қилмагани учун Бой Хара Хонни жазолабди-да.

Айтишларича, Эрэйдээх-Буруйдоох ўша воқеадан кейин суюкли хотини билан узоқ йиллар бахтли яшабди. Унинг хотини гўзал бўлиши билан бирга шаманлик қилишни, афсун ўқишни ҳам билар экан. Ана шу туфайли Боой Хара Хооннинг ўғлидан қутулиб қолган экан.

ЕГЕЙ-БЕТУК ВА УНИНГ АЖОЙИБ ТЕГИРМОНИ

Бор эканда йўқ экан, қадим замонларда Егей-Бетук исмли бир киши яшаган экан. Ўзи ёлғиз бўлиб, бойлиги ҳам йўқ экан. На хотини, на болалари, на уй-рўзғори-ю, на бошқа нарсалари бўлган экан. Унинг бутун бойлиги ўтовни билан дон майдалайдиган кичкина қўл тегирмондан иборат экан, холос.

Аммо тегирмони оддий эмас, сеҳрли экан. Егей-Бетук қорни очиб қолганида кичкина темир белкурак билан секингина тақиллатиб урса борми, ундан турлитуман зиёфатбоп овқатлар тушаверар экан.

Шундай қилиб, Егей-Бетук вақти-вақти билан тегирмонини тақиллатиб кунини кўриб юраверибди.

Ундан ўн чақиримча нарида эса ҳеч кимни кўролмайдиган, ҳасадгўй, зиқна, давлатманд чол ҳам яшар экан. Унинг қатта подаси, хизматкорлари бўлиб, Бетукнинг уйи униқининг олдида ҳужрага ҳам арзимас экан. Аммо барибир чол Егей-Бетукка ҳасад қиларкан. Ҳам-

ма нарсаи бўлсаям Бетукникидака тегирмони йўқ экан-да.

Ўзини ҳар қанча босишга уринмасин, ҳасад кучлилиқ қилиб, қўшнисиникига ўгли билан қизини юборибди. «Егей-Бетукка айтинглар, — буюрибди чол, — у менинг кўп йиллик қўшнимгина эмас, энг яхши дўстим ҳам. Шундай экан, эски қадрдонлиги туфайли ярим давлатим эвазига тегирмонини сотсин».

Егей-Бетук меҳмонларни кутиб олибди. Ҳол-аҳвол сўрабди:

— Менинг қўшним, сизларнинг оталарингиз соғ-саломатми?... Қани тортинманглар, ичкарига марҳамат қилинглар. Ҳозир мен сизларга дастурхон ёзаман.

Шундай деб куракчаси билан тегирмонини тақилла-тибди. Меҳмонларнинг кўзи олдида ундан шундай таом-лар тушибдики, ака ва сингилнинг кўзлари ўйнаб ке-тибди. Аммо улар эс-ҳушларини йиғиб олиб оталари берган топшириқни бажаришга киришибдилар.

— Отамиз сизга салом айтди ва қуллуқ қилишимиз-ни буюрди. Турмушимиз яхши. Яна топширдик, ота-мизнинг энг яқин дўсти ва ўртоғи сифатида эски қадр-донлик юзасидан давлатининг ярми эвазига тегирмо-нингизни сотармишсиз.

Уларнинг гапларини эшитиб Егей-Бетук шундай жа-воб берибди:

— Олинглар, енглар, қадрдон меҳмонлар, тортин-манглар! Оталарингизга эса шундай деб қўйинглар: «Агар мен тегирмонимни давлатининг ярмига сотсам, узоғи билан бир йилда еб тамом қиламан, тегирмоним бўлса мени ҳамиша боқади. Унинг устига, кўриб туриб-сизларки, ёмон боқмаяпти. Шунинг учун тегирмонни бе-ришдан менга ҳеч қандай наф йўқ. Отангизга шуни ет-казиб қўйинглар. Азиз қўшним ва дўстим мендан хафа бўлмасин.

Болалар ейшибди, ичишибди, мезбонга раҳматлар айтиб, уйларига қайтишибди.

Оталарига Егей-Бетукнинг гапларини айтишганлари-да, чол ғазабдан ўзини қўйишга жой тополмабди.

— Э-э, ўргилиб кетдим ўша гадойваччанинг ипирис-қи тегирмонидан! Мен унинг ўрнида бўлганимда жуда ҳам кеккайиб ўзимни ялинтириб ўтирмасдим. Егей-Бетук менинг ундан бойроқ эканимни, ҳамма нарсага қурбим етишини унутмаса зарар қилмасди. Қолаверса, унинг ўзи ҳам менинг ҳукмимда. Йигитлар! — чақирибди чол хиз-маткорларини, — отларни қўшинглар-да, ўша ишёқмас

Ўжарникига боринглар. Айтинглар, яхшиликча тегирмонни берсин. Яна қайсарлик қиладиган бўлса, чамбарчас боғлаб ташланглар-да, тегирмонини менга олиб келинглар.

Хизматкорлар чаналарни отга қўшиб, жон-жаҳдлари билан ҳайда-ҳайда қилишиб Егей-Бетукникига етишибди.

Егей-Бетук ҳар галгидек уйда экан. Йигитлар ўтовга кириб, дўқ қила бошлабдилар:

— Хўжайинимиз яхшиликча тегирмонни сотишингни буюрди.

— Мен аллақачон, тегирмонни сотмайман, дедим-ку. Унинг ярим давлати жуда бўлса бир йилга етади. Кейин-чи?... Сотмайман дедим, сотмайман. Чолга айтиб қўйинглар, мендан ўпкаламасин.

Йигитлар хўжайинлари буюрганидек қилиб, бечора Егей-Бетукка ташланиб, уни арқон билан чирмаб ташлашибди. Уй эгасининг дод-фарёдига қарамасдан тегирмонни олишибди-да, жўнаб кетишибди.

Олишувдан чарчаган Егей-Бетук бироз дамини олиб, бир кучанган экан, арқон узилиб кетибди. Эшикка отилган экан, очилмабди. Кўпни кўрган хизматкорлар эшикни ташқарисидан катта тўнка билан танбалаб қўйишган экан. Шундан кейин Егей-Бетук катта рўла билан эшикни бир урган экан, эшик синиб кетибди. У ташқарига чиқиб олиб, хизматкорларнинг кетидан қувибди. Урмондан йўлни кесиб чиқаман деб, ҳамма ёқларини тилиб юборибди. Урмоннинг орқасидан яна бир кичик кўлчаси бор ўтлоқ дуч келибди.

Егей-Бетук кўлнинг қаршисидаги тепачага ўтириб олиб, шовқин билан сувни симириб қуриптибди-да, йўлда давом этибди. Қаршисидан тоғ чиқибди. Тоғни қиялаб кетаётган экан, айиққа дуч келибди. Егей-Бетук унга йўлдан қоч дегандай муштини кўрсатибди. Айиқ унинг гапини тушунмабди ё тушунишни хоҳламасдан қаттиқ бўкириб унга ташланибди. Егей-Бетук бўлса уни елкасидаги ёлидан ушлаб туриб оғзига ташлаб юборибди-да, яна чолиб кетибди. Тоғнинг шундай ён бағридан бир тулки югуриб бораётган экан, Егей-Бетук унга ҳам етиб олиб ютиб юборибди.

Бой қўшнисиникига яқинлашганида бир-бири билан уришаётган бир тўда кўча итларига тўғри келиб қолибди. У итларни ҳам битталаб ютаверибди.

Охири бойникига етиб келибди.

— Қани, қария, дарров менга тегирмонни қайтар-чи.

Чол аввалига роса қўрқибди, аммо билдирмасликка ҳаракат қилиб, хизматкорларига бақира бошлабди:

— Ҳой йигитлар, бу нима деган гап? Сизларга мана бу багчагарни бойлаб ташлашни буюрмаганмидим? Ўз хўжайинларингнинг гапини икки қиладиган бўлдиларингми? Териларингни шилиб олмасимдан бурун уни занжирланган итлар олдига олиб бориб ташланглар!

Бойнинг йигитлари ўша заҳоти келишиб Егей-Бетукни итларнинг олдига отиб юборишибди.

Кўпаклар ҳам Егей-Бетукка отилишибди. Аммо Егей-Бетук оғзидан тулкини чиқариб юборган экан, ҳаммаси унинг кетидан қувиб ўрмонга кириб ғойиб бўлишибди.

Егей-Бетук бўлса яна хўжайиннинг олдига кирибди.

— Менинг тегирмонимни берасанми, бермайсанми?

— Бу ишқмаслар уни аяб итларнинг олдига ташламаганга ўхшайдилар, — деб жиғибийрони чиқибди чолнинг ва ўшқирибди. — Дарров уни хўкизларнинг орасига отиб юборинглар, шохларида бир ўйнатишсин.

Йигитлар Егей-Бетукни хўкизларнинг орасига қўйиб юборишибди. Аммо Егей-Бетук бир ўқчиган экан, ютиб юборган итлари сакраб тушибди. Хўкизлар уларга қараб югуришиб кўтондан чиқиб кетишибди.

Егей-Бетук яна уйга кирибди.

— Менинг тегирмонимни дарров бер-чи!

Бой тамоман қуюшқондан чиқиб кетибди.

— Агар жонларинг керак бўлса, уни йилқидаги энг баққувват айғирнинг олдига ташланглар. Босиб майманасини чиқариб юборсин.

Йигитлар шундай қилишибди. Егей-Бетук ўша заҳоти ютган айғирни чиқарибди. Айяқ ҳам оч эмасми, отларни битта-битта ямлай бошлабди.

Егей-Бетук бамайлихотир уйга кириб, тегирмонни талаб қила бошлабди.

— Ахир бу аҳволга чек қўясизлари-йўқи, — деб бақирибди жон-пони чиқиб кетган бой, — нима, мени масхара қиляпсизларми? Мана бу қароқчини ушлаб саройдаги устунга боғлаб қўйинг, мен қиздирилган темир хивич билан уни савалаб жонидан жудо қиламан.

Хизматкорлар бойнинг айтганини бажаришибди.

Егей-Бетук бир амаллаб чол темир қиздираётган хонанинг ойнасига чўзилиб етиб ойнани синдирибди-да, оғзидан сув чиқара бошлабди. Сув аввалига полни босибди, кейин кўтарила-кўтарила чолнинг бўғзига келибди. Ахир Егей-Бетук бутун бошлиқ кўлни симириб юборган эди-ку.

— Бўлди, таслимман, — деб ялина бошлабди чол, — сен билан ўчакишишнинг ҳожати йўқ экан. Тегирмонингни олиб яхшиликча жўнаб қол. Фақат чўкиб кетмасимдан олдин уйимдаги сувни йўқотсанг бўлгани.

Бойнинг хўжалигидаги нарсалар: қимматбаҳо кийимлар, водир буюмлар — ҳаммаси сувнинг бетиди, ойна ва эшикларга тиқилиб қолибди.

Ҳеч қачон кек сақламайдиган Егей-Бетук бир керишиб бойланган арқонларни узибди, сувни қайта ўзига тортиб ютибди-да, тегирмонни елкалаб уйга жўнабди.

Кўлнинг ўрнига етиб келганида сувни қайтадан чиқариб, кўлни тўлдирибди. Уйга етиб келгач, янги эшик ясабди. Тегирмонини бўлса азалий жойига қўйибди.

Қимдир Егей-Бетукнинг ҳозир ҳам тириклигини эшитганмиш. Ажойиб тегирмонни уни едириб-ичираётганмиш.

УТ-САГИННАХ

Бор эканда йўқ экан, қадим замонларда бир чолу кампир яшаган экан. Уларнинг биргина чипор хўкизлари бўлиб, жуда ночор кун кечиришар экан. Чол-кампирнинг Ут-Сагиннах, яъни майса пўстин исмли битта ўғиллари бор экан. Исмидан маълумки, бой хонадонда болани бундай атамайдилар. Уларда болалар майсали эмас, юнгли пўстин кийишади.

Ут-Сагиннах балоғатга етмасидан чол-кампир ўлиб кетишибди. Шундан кейин бой қўшниси Хара Хоон келиб чипор хўкиз билан болани уйга олиб кетибди.

Аммо Ут-Сагиннах бойнинг остонасидан ўтар-ўтмас хўжайин уни хизматга буюрибди:

— Нима, болакай, бу ерда қўл қовуштириб ўтирмақчимсан? Бор хўкизингни яхшилаб суғориб кел. Эр-тага биз уни сўямиз.

Ут-Сагиннахнинг хўкизига раҳми келибди-ю, лекин кўрққанидан эътироз билдиролмабди. Ахир энди у хўкизигагина эмас, ўзига ҳам хўжайин эмас экан-да.

Чипор хўкизни маъюс бўлиб суғоришга етаклабди. Кўлга яқинлашганларида чипор унга дебди:

— Чаққон елкамга чиқ. Хайрлашиш олдиндан бир айлашиб келамиз.

Болага хўкизнинг айтганини қилиш осон бўлмасаям бир амаллаб унинг елкасига миниб олибди.

Чипор шаҳдам қадамлар билан олдинга қараб юриб кетибди. Сал ўтмай ўтган йили ўриб қўйилган пичан

ғарамга етишибди. Хўкиз уни ея бошлабди. Бола бўлса ғарамнинг тепасига чиқиб ухлаб қолибди.

Эрта саҳар, Ут-Сагиннах уйғониб қараса, олдида турли таомлар турганмиш. У роса ажабланибди. Пичан устида нон, гўшт ва яна кўп лаззатли овқатлар бормиш. Бола яхшилаб нонушта қилибди. Хўкиз бўлса ҳеч нарсаги пайқамагандай пичанни кавшайверибди.

Тушда ҳам, кечки пайт ҳам эрталабкидек бўлибди.

Шундай қилиб, Чипор билан бир ой яшашибди.

— Энди видолашамиз, — дебди Чипор Ут-Сагиннахга. Бугун кечқурун бизни топиб олишади. Мени сўйишади. Мен сенинг яхши ҳаёт кечирishingни истар эдим. Агар бошингга қора кунлар тушса, мана бу дарахт пўстлогигадаги сўзларни ўқи. Хўкиз шундай деб болага дарахтнинг пўстлогини узатибди. Бола уни қўйнига солиб қўйибди.

Кўп ўтмай Хара-Хооннинг хизматкорлари келиб иккаласини олиб кетишибди. Чипор хўкизини бойнинг ҳовлисига кирар-кирмас сўйишибди, гўштарини пиширишибди.

Бойнинг бутун оиласи давра қуриб ўтирибди. Ут-Сагиннахни эса ҳеч ким эсламабди ҳам. Хўрлиги келиб йиғлай-йиғлай деган бола печканинг яқинидаги бурчакда ғужанак бўлиб ўтирибди. Даврага чақиришмагани майли-я, аммо энди ўзининг севимли хўкизини кўролмаслиги унга жуда алам қилибди.

Хара Хооннинг хонадонидагилар ухлашга етибдилар. Бола бўлса қандай ўтирган бўлса шундайлигича қолиб кетибди. Ҳеч кимнинг у билан иши бўлмабди.

«Шошма, хўкизгинам берган пўстлогда нималар ёзилган экан», — дебди у охири. Қўйнидан сирли ёзувни олиб ўқиб, алламаҳалгача тили калимага келмай қолибди. Кейин Хара Хооннинг сўрисига қараб.

— Чол Хара Хоон ўзининг кампири билан сўрисига чиппа ёпишди! — дебди.

— Эй бола, нималар деб пичирляяпсан, — деб сўрабди Хара Хоон. Шу пайт бошқа томонга ёнбошламоқчи бўлган экан, жойидан жилолмабди. Кўрпа-ёстиқлари билан сўрига чиппа ёпишиб қолган экан-да.

— У ерда нималар қиляпсан? — эзмаланиб сўроққа тутибди чол.

— Ҳеч нарса қилмаяпман, — дебди Ут-Сагиннах, — эҳтимол уйқусираб алаҳлагандирман.

Бироз тинч ётгач, яна пичирлабди:

— Бойнинг қизи кўёви билан сўрисига чиппа ёпишди!

— Еш келин-куёв ҳам ётган жойларига ёпишиб қолишибди.

— Хара Хооннинг иккита хизматкори ҳам чиппа ёпишди! — дебди бола. Хизматкорлар ҳам ўринларига ёпишиб қолишибди. Ҳаммалари ҳар қанча ҳаракат қилишмасин, бефойда эмиш.

— Бизни нима қилиб қўйдинг, бола! — деб қичқиришармиш ётган жойларидан туролмасдан, — қани дарров бўшатиб юбор-чи!

— Роса жаврадинглар-да, мен нима ҳам қилардим! — жавоб берибди Ўт-Сагиннах. — Ўтирганимча ўтирибман. Жойимдан ҳам қимирлаганим йўқ.

— Бўлмаса олақашқа ҳўкизни олгин-да, Кикиллап шаманнинг олдига бор, — дебди Хара Хоон. — Бизни сеҳрлаб қўйишганга ўхшайди. У келиб қайтариқ қилсин.

Бола ҳўкизга миниб шаманниқига кетибди.

Шаман уни очиқ чеҳра билан кутиб олибди.

— Худога минг қатла шукур. Қимгадир керак бўларканман. Бўлмаса уззу кун ўтирасан. Ҳам зерикасан, ҳам очиқасан.

Улар бойниқига йўл олишибди. Ярим масофача ўтгандан кейин шаман катта ҳожат зарурати билан ҳўкизни тўхтатиб, панага ўтиб ўтирибди. Бир оз вақтдан сўнг ўша томондан овоз келибди:

— Биронта кичкина нарса йўқми?

— Биронта нарса йўқ, хоҳласанг керехнинг шохини бераман, — дебди бола.

— Керех — муқаддас дарахт, кўнақолмабди шаман, — агар бошқа ҳеч нима бўлмаса узатиб юбора қол.

Бола шаманга таёқни бериб юбориб ўзича аста-секин:

— Керехнинг шохи шаманнинг орқасига чиппа ёпишди!

— Эй бола нималар деб алжираяпсан?

— Шундай, ўзим билан ўзим гаплашяпман, — деб жавоб берибди Ўт-Сагиннах.

Шаман ўрнидан туриб таёқни отиб юборай деса, ажралмасмиш. Орқасига чиппа ёпишиб қолибди.

— Қандай бало таёқ бердинг, бола, — бақирибди шаман.

— Балонинг ҳеч қандай алоқаси йўқ. Ахир у таёқ муқаддас дарахтдан эди-ку, — парвойи палак гапирибди Ўт-Сагиннах.

— Энди нима қилсам экан?

— Сен шамансан. Ўзинг яхши билишинг керак. Ле-

кин, умуман, олақашқа хўкизнинг орқасини ўйса аж-
райди, дейишарди.

— Сенинг хўкизнинг қанақа?

— Айнан олақашқа.

— Ундай бўлса обкел дарров.

Ут-Сагиннах хўкизнинг орқасини шаманга тутибди.
Шаман бўлса хоҳламасдан лабини хўкизнинг орқасига
чўзиб бораётган экан бола эътироз билдирибди:

— Э-э, бунақада бўлмайди. Яхшилаб, қаттиқ ўпиш
керак.

Ўзи бўлса секингина:—Шаманнинг лаблари хўкиз-
орқасига чиппа ёпишди, — деб пичирлабди.

Ростдан ҳам шундай бўлибди. Кўнгилсизликни сезиб
қари жодугар бўралаб сўка кетибди.

— Сен қайтариқ қилишни бошлаб юбордингми? —
кулибди Ут-Сагиннах. — Ҳали етиб боришимиз керак-ку.

Шаман бўлса бақирини қўймасмиш. Рост-да! Алам
қилмайдими, ахир! Шу пайтгача у одамлар устидан ҳар
хил афсунгарликлар қиларди. Энди ўзининг қўл ости-
даги руҳлар уни масхаралашяпти.

— Хўш, бақираверамизми, йўлга чиқамизми, — сў-
рабди, — Ут-Сагиннах хўкизини йўлга ҳозирларкан.

Унинг ўзи хўкизга яхшилаб миниб олибди. Шаман
бўлса хўкизга тескари ҳолда ҳам ўтирибди, ҳам ётиб
ястаниб олибди.

Бир амаллаб етиб олишибди.

Ут-Сагиннах бойнинг уйига келибди.

— Хўш, бола, олиб келдингми?—сўрабди Хара
Хоон.

— Олиб келдимми, етакладимми, тушунолмайсан
ҳам, — жавоб берибди бола.

— Чақир тезроқ! Биз нима аҳволда-ю, бу гап сотади.

— Чақиринг осон эмас-да. Олд томонида олақашқа
хўкиз, орқасида муқаддас таёқ, ўртасида шаман. Бирини
иккинчисидан ажратиб бўлмаса. Ҳар ҳолда, олиб
келишга уриниб кўраман.

Ана шундай қилиб тўполон шовқин билан бола хў-
кизни олиб кирибди. Хўкиз орқасидан шаманни торта-
ётганмиш, шаман бўлса муқаддас керех дарахтидан бўл-
ган таёқни судраб келаётганмиш.

Азоб суяк-суягидан ўтиб кетган, уятдан ер ёрилса-ю
ерга киришга рози бўлган шаман ўша заҳоти очигини
айтибди:

— Мендан нажот кутманглар. Кўриб турибсизлар-ку,
бу бола менинг ўзимни не кўйларга солиб қўйди.

Шаманки буларга ёрдам беролмаса, бу расво аҳволдан уларнинг ўзлари икки дунёда ҳам қутула олмайдилар. Шундан кейин ҳаммалари Ут-Сагиннахга ялина бошлабдилар.

Ҳаммадан шармандали аҳволдаги шаманнинг ёлбориши кучлироқ экан.

— Шўхлик қилишга қилдинг, энди бас. Агар мени яна қайтадан одам қилолсанг, яхшилигингни аяма. Майли, бутун бойлигим сенга бўла қолсин.

— Нима ҳам дердим, кетдик, — рози бўлибди Ут-Сагиннах, қолганларга қараб шундай дебди: — Сизлар билан қайтганимдан сўнг гаплашамиз.

Шаманни уйига олиб келибди. У бутун бойлигини болага берибди. Шунда бола:

— Шаманнинг лаби ҳўкизнинг орқасидан, муқаддас таёқ шаманнинг орқасидан ажралди, — дебди.

Шаман уйда қолибди. Ут-Сагиннах орқасига қайтибди. Уйга кириши билан Хара Хооннинг хонадониди шундай ур-тўполон бошланибдики, ҳаммалари бараварига ўзларини озод қилишни сўраб ялиниб-ёлворишибди.

— Энди сен билан, азиз қўшнимиз, шундай келишиб оламиз, — депти Ут-Сагинах, — Сен менга ярим давлатингни ва энг яхши кўрган қизингни берасан. Ана ўндан кейин сизларни озод қиламан.

— Э, болагинам, минг марта розиман, розиман. Айтганингни бераман. Фақат бизни бу фалокатдан қутқарсанг бас.

— Хара Хоон кампири билан, қолганлар ҳам сўрилардан ажралди, — дебди бола секингина. Ва ҳаммалари озод бўлишибди.

Хара Хоон ўша заҳоти Ут-Сагиннахга ярим давлатини ва суюкли кичик қизини берибди. Катта бойлик ва ёш хотини билан Ут-Сагиннах отасидан қолган ўтлоққа, ўз уйига қайтиб тўкин-сочин ҳаёт кечира бошлабди. Ҳозир ҳам яхши яшаётганмиш. Қуни кеча кўришибди, у жуда мамнун ва бахтли экан.

ОТИНГ КАЛЛАСИДАЙ ОЛТИНГА НИМА АЛМАШИШ МУМКИН?

Қари бир чол ўз йўлидан қолмай кетаётган экан. Унинг елкасида отнинг калласидай қуйма олтин бор экан. Бу олтинни қаердан топгани, қаерга ва қандай иш билан кетаётгани ҳам маълум эмас экан.

Кўпми-озми йўл босгандан кейин чол чарчабди. Қараса, қаршисидан бир чавандоз келаётганмиш. Саломлашибди, ҳол-аҳвол сўрашибди, шундан кейин чол сўрабди:

— Чавандоз, отингни менга сотмайсанми?

— Йўқ, сотмайман, — дебди чавандоз, — ўзимга керак.

— Мен сенга отнинг калласидай келадиган қуйма олтин бераман, — дебди чол.

— Майли, сенингча бўла қолсин, — рози бўлибди чавандоз.

Чол унга олтинни бериб, отга минибди ва йўлида давом этибди. От жуда асов экан, чолни қийнай бошлабди. Сал бўлмаса устидан отиб юборадигандай бўлибди. Чол жуда қийналиб кетибди.

Кўпми-озми йўл юрганидан кейин қараса, қаршисидан битта буқа миниб олган одам чиқибди.

Чол уни гапга тутибди:

— Кел алишамиз: сен менинг отимни, мен сенинг буқангни минаман.

Бу таклиф буқанинг эгасига қизиқ туюлибди.

— Қизиқ бўлди-ку,—дебди у,—нега ахир шундай отни буқага алмашмоқчисан?

— Мен бир ёшини яшаган одамман. Бу от жуда бақувват асов, ўжар экан. Уни минишга менда куч қайда.

— Ундай бўлса, майли, алмашақолайлик,—дебди буқанинг эгаси.

Улар шундай қилишибди ҳам. Чол буқага миниб, йўлида кетибди.

Буқа миниш анча тинч экан. Аммо жуда имиллаб юрар экан. Қадамни босайми-босмайми дермиш. Айниқса, йўрға отдан кейин чолга буқа жойидан силжимаётгандай туюлибди.

Шу пайт унинг қаршисидан сигирни арқонда етаклаб келаётган одам чиқибди. Улар саломлашибди, у ёқдан, бу ёқдан гаплашибди. Чол унга таклиф қилибди:

— Кел, буқани сигирга алмашамиз.

— Нега сен шундай катта буқани менинг ҳолсиз сигиримга алмашмоқчисан?

— Бу буқа жуда секин юрар экан. Ундан кўра сигирни етаклаш яхшироқ. Сигирни ўзим соғиб сутини ҳам оламан.

— Майли, сенингча бўлсин,—деб кўнибди сигирнинг эгаси.

Алишибди ҳам.

Чол сигирни етаклай бошлабди. Аммо сигир кўп юрмай оёғини ерга тираб туриб олибди. Чолнинг ҳаракатлари беҳуда кетибди. Роса азобда қолиб, арқонни зўрға тортаркан.

Кўпми-озми юриб-юрмасдан ғунажин етаклаган бир одам учрабди. Ғунажин чолнинг кўзига мўмингина бўлиб кўринибди. Шунинг учун сўрашиб улгурмасдан чол сигирни ғунажинга алишишни таклиф қилибди.

Чолнинг таклифи ғунажиннинг эгасига жуда фаройиб туюлибди. Шунинг учун таажжубланиб қайта сўрабди.

— Эй, бобо, сен ростдан ҳам шу ғунажинга сигирингни алишмоқчимсан?

— Ҳа,—дебди чол,—бу сигир жуда ўжар экан. Қийналиб кетдим.

Ғунажиннинг эгаси осонгина рози бўла қолибди.

Чол мўмингина кўринган ғунажини эди етакдай бошлаган экан, у ўзини гоҳ у томонга гоҳ бу томонга ура бошлабди. Ўзидан-ўзи сакраб ўйинга тушибди. Бундан сигир яхшироқ эди дебди чол. Шу пайт бир киши бузоқ етаклаб келибди.

Чол дарров унга алмашишни таклиф қилибди:

— Кел, алишамиз. Сен менинг ғунажинимни ол, мен сенинг бузоқчангни оламан.

— Сен нима учун ғунажиндан бузоқча яхши деб ўйляяпсан? — сўрабди йўловчи.

— Эҳтимол яхши эмасдир, аммо бу ғунажин жуда асов экан. Етаклашга қийналдим.

— Ундай бўлса, майли, алмашақоламиз.

Улар шундай қилишибди.

Чол бузоқчани етаклабди-ю, узоққа боролмабди. Ахир бузоқча ёш эмасми, ўзини ҳар томонга отиб, чолни жойидан жилдирмай қўйибди. Чолнинг кўзига дунё қоронғи бўлиб кетибди.

Бир маҳал қараса, бир одам келаётганмиш. У ҳеч нарсани етакламасмиш. Фақат елкасида битта болта бор эмиш, холос. «Худога шукур, — ўйлабди чол, — бузоқчани болтага алмашаман-у, эркин нафас оламан».

Болтанинг эгаси роса ажабланибди:

— Нима учун битта болтага бузоқчани алмашасан?

— Э... бу аҳмоқ бузоқча жонимга тегди. Мен бир чол одам бўлсам. Бузоқча ҳамма ёққа ўзини ташлай-вериб хунобимни чиқарди.

— Ундай бўлса, майли, мен рози, — дебди йўловчи.

Нарсаларни алмаштиришибди. Болтани чол елкасига ташлаб, шу қадар енгил тортибдики, қадамлари ўз-ўзидан тезлашиб кетибди. Ёшгина ғунажиндай югура бошлабди.

Бироқ юргани сари болта елкасини эза бошлабди. Бора-бора қадам ташлаши ҳам сусайибди. Охири қадамини зўрға босадиган бўлиб қолибди.

Шу юришда кўп ўтмай қараса, қаршисидан битта одам келаётган эмиш. Кўришибди, ўтириб дам олишибди. Чол қараса, йўловчининг белида пичоқ қини билан осиглиқ турганмиш.

— Ҳамсуҳбат, — дебди чол, — пичоқингни болтага алмашмайсанми?

— Қани кўрайлик-чи, қанақа болта экан, — дебди йўловчи.

— Болтамисан, болта. Қинли пичоққа алиштира бўлади.

— Майли, қини билан ола қол, — дебди у.

Шундай қилишибдию, икковлари икки томонга йўл олишибди.

Аммо кўпми-озми йўл юрганидан сўнг осиб қўйилган пичоқ унинг оёғини шилиб ташлабди. Чол пичоқни суғуриб қўлига олибди. Лекин қўли ҳам толиқибди.

Чол шу алфозда кетаётган экан, олдиндаги бир аёлга кўзи тушибди. Унга етиб олиб пичоқни кўрсатибди.

— Сотаман, олмайсанми, — дебди у пичоқни кўрсатиб.

— Бу пичоқни нимага сотиб олай, мана бу игнадан бўлак ҳеч нарсам йўқ.

Чол хурсанд бўлиб кетибди:

— Жуда маъқул. Қийимни ямашлик нарсам бўлади.

Чол игна билан ипни олиб калта пўстинига қадаб қўйибди-ю, йўлига равона бўлибди. Ахир игнадан енгилроқ нарса борми.

Йўл юрибди, йўл юрса ҳам мўл юрибди. Тиззадан келадиган қор ёққан ўлкаларга етиб борибди. Қайсидир ерда қоқилиб қорга ағанаб тушибди. Уридан туриб ҳамма ёқларини қоқибди-ю, игнани эслаб қолибди.

— Шошма, шошма, мен уни мана бу ерга қадаб қўйган эдим, шекилли. Қаерга йўқолди бу тушмагур.

Ахтара-ахтара йўқотган игнасини топа олмабди. Рост-да. Оппоқ қорда игнани топишнинг ўзи бўладими?! Чол бечора йўлга ўтириб олиб, ҳасрат қила кетибди: «Менда катта бойлик — отнинг калласидай қуйма олтин бор эди. Ҳа, меҳнатсиз топилган бойликда вафо бўлмайди, деб бежиз айтишмайди-да. Мана мени кўринг. Ҳе йўқ, бе йўқ бутун бойлигим учди-кетди, ҳатто охириги игнани ҳам йўқотдим».

Чол шу алфозда кўп вақт йўл бўйига ўтириб олиб ҳасрат қилган экан.

ДОНО ҚИЗ

Қадим замонларда бир чол яккаю ягона ўғли билан яшар экан. Игит жуда жасур ва кучли экан. Аммо ақли заиф экан.

Кунлардан бир кун қария ўғлини уйда қолдириб, бугуга минганича узоқ йўлга отланибди. Йўл юрибди, йўл юрса ҳам мўл юрибди, охири бир қишлоққа етиб

келибди. Қишлоқнинг ўтовлари тепаликнинг бағрига бир текис қилиб қурилганмиш.

Чол битта ўтовнинг қаршисида тўхтабди-ю, ичкарига кирибди:

— Ассалому алайкум, яхши одамлар! — дебди у.

— Ваалайкум ассалом, мусофир! — жавоб беришибди унга уйдагилар. — Қандай янгиликлар бор?

— Янгиликлар кўп эмас.

Чол уйнинг тўрига ўтирибди-да, қизга зеҳн солиб қарабди. «Чиройига гап йўқ. Худди ёмғирдан кейин чарақлаб чиққан қуёшга ўхшайди. Лекин ўғлимга ўхшаган овсар эмасмикан. Қандай қилсам, билиб оларканман?», — ўйлар эмиш у.

Шу пайт қиз ўрнидан туриб овқат қила бошлабди. Гўштни тўғраб, шўрва пиширибди. Косага овқатни солиб чолнинг олдига қўйибди. Чол ундан сўрабди:

— Қизим, менга айт-чи, косамга неча чўмич шўрва солдинг?

— Аниғини билмадим. — дебди қиз, — лекин бизнинг ўтовга келгунча буғунг неча қадам йўл босганини айтсанг, мен ҳам саволингга аниқ жавоб берардим.

«Қиз тушмагур эс-хушлига ўхшайди», — ўзича дебди чол.

Кейинги сафар чол ўтовга ўғли билан келибди.

— Гапни индоллосини айтганда, фарзандларимизни қовуштириб қўйсақ, ёмон бўлмасди, — дебди чол қизнинг отасига.

Қизнинг отаси рози бўлибди.

Шу-шу чол ўғли ва ақлли келсини билан аввалгидан ҳам яхшироқ яшай бошлабди.

Кунлардан бир кун ота-бола уй бекасини қолдириб овга кетишибди.

Дарё бўйлаб йўл юришибди, мўл юришибди, дарё икки томонга айрилган жойга етиб келишибди. Чол бир томонга, ўғли иккинчи томонга кетибди. Шундай қилиб, ота-бола бир-бирини йўқотиб қўйишибди.

Чол бехос азалдан душманликда бўлган уруғ одамларига дуч келиб қолибди. Улар чолни ушлаб олиб дарахтга боғлаб қўйишибди. Кейин ўт ёқишиб чол бечорани тутунда бўғиб ўлдирмоқчи бўлишибди.

Чол охири ниятини эшитишларига уларни зўрга кўндирибди. У сўзларини шундай бошлабди:

— Менинг уйимда яккаю ягона ўғлим қолган. Уғлимга шу гапларимни аниқ етказинглар: мен кучдан қолиб, арчанинг пўрсилдоғига айландим. Силкинивланман,

ёш барглар билан олишяпман. Ва яна айтингки, ўғлим менинг гапларимни эшитгач, шимолда ўсаётган иккита қайиннинг учини кесиб ташласин. Шундан кейин ғарбга қарасин, қайинзорни кўргач, ҳамма қайинларнинг учини кесиб, менинг олдимга олиб келсин. Агар ўғлим уларни қандай кесишни билмаса кўрпамнинг тагидаги оқ тош ёрдам беради. Агар гапларимни англамаса, унга ёстиғи остидаги ўткир пичоқ ёрдам беради. Ўғлимга шундай денглар.

Душманлар ўзаро маслаҳатлашибдилар, шунда уларнинг бошлиғи бир қарорга келибди:

— Келинглар, унинг ўғлига бу гапларни етказайлик. Йўл-йўлакай ўзини ҳам гумдон қиламиз.

Душманлар чолнинг уйига иккита ёш шерикларини жўнатишибди.

Йигитлар чолнинг уйига келишибди, аммо уйда фақат чолнинг келинини учратишибди.

— Эринг қани? — сўрашибди улар.

— Ҳозир келиб қолса керак, — жавоб берибди келин.

Йигит ростдан ҳам кўп ўтмай кириб келибди.

— Ҳой йигит, отанг сенга бир гап айтиб юборди. Яхшилаб эшит, — дейишибди улар ва чолнинг айтганларини сўзма-сўз такрорлаб беришибди.

Йигит уларни яхшилаб тинглабди. Хотини бўлса, ундан ҳам яхшироқ эшитиб, фикр қила бошлабди. Келганлар сўзларини тамом қилганлари заҳоти эр-хотин ўзларича маслаҳатлашибдилар.

Гапни хотин бошлабди:

— «Мен кучдан қолиб, арчанинг пўрсилдоғига айландим. Силкиняпман, ёш барглар билан олишяпман», — дегани — мени дарахтга боғлаб қўйишди дегани бўлади. «Ўғлим менинг гапларимни эшитгач, шимолда ўсаётган икки қайиннинг учини кесиб ташласин» — бу шимолдан келган икки йигитнинг бошини олиб ташлашни англатади. «Ғарбга қарасин, қайинзорни кўргач, ҳамма қайинларнинг учини кесиб менинг олдимга олиб келсин», — дейилганидан отамизнинг душманлар қуршовида қолганини билса бўлади. Сен уларни ўлдиришинг керак. «Агар ўғлим уларни қандай кесишни билмаса, кўрпамнинг тагидаги оқ тош ёрдам беради» — бу отамизнинг қиличи. «Агар гапларимни англамаса, унга ёстиғи остидаги ўткир пичоқ ёрдам беради». Ёстиғинг остидаги ўткир пичоқ — бу мен — сенинг доно хотининг. Тушундингми? Ҳаракатингни қил.

— Ҳа, мен ҳаммасини тушундим! — дебди йигит ва отасининг кўрпаси остидан ўткир қилichni олиб битта зарба билан душманларни бошидан жудо қилибди.

Шундан кейин ўрмонга борибди-да, душман уруғдан бўлган рақибларни топиб, бирма-бир қиличдан ўтказибди. Отасини эсон-омон қутқариб қолибди.

Мана чол ўз ўғлига қандай доно қизни топган экан.

ОДАМЛАР ҚУЕШНИ ҚОПДА ҚАНДАЙ ТАШИШДИ

1

Бу воқеа қадим-қадим замонларда бўлган экан. Битта одам от миниб кетаётса, бир нечта киши бедани ғарамлаётганмиш. Лекин улар бу ишни жуда ғаройиб тарзда бажаришмоқчимиш: бўлажак ғарамнинг олдига тўсиқ қилиб, пичан ортилган аравани тортиб келган буқани шунинг устидан олиб ўтишмоқчи бўлишибди. Буқани араваси билан тортишса-да, аммо тўсиқдан ўтказиша олмасмиш. Унақасига уринишибди, бунақасига уринишибди, лекин ҳаракатлари ҳеч фойда бермабди.

Йўловчи уларнинг олдига келиб сўрабди:

— Азиз одамлар, ўзи нима қилмоқчисизлар? Нима учун бу бечора буқани тўсиқдан ўтказмоқчисизлар?

— Кўрмаяпсанми, пичан ғарамлаяпмиз. Буқа жуда ўжар экан, ҳеч тўсиқдан ўтмаяпти.

Йўловчи тўсиқни очиб дарвозали йўл қилибди-да, буқани ғарам бўладигаң жойга етаклаб олиб кирибди.

Қийналиб кетган одамлар шунақа хурсанд бўлишибдики, ишдан озод бўлган битта буқани йўловчига тортиқ қилиб юборишибди. Йўловчи йўлидан қолмабди, одамлар бўлса унинг топқирлигига, зийраклигига, ақлига тасаннолар айтишибди.

2

Йўловчи йўлини давом эттирибди. Йўл юрибди, йўл юрса ҳам мўл юрибди, бир маҳал қараса, яна ғаройиб иш бўлаётган эмиш: одамлар уйдан тутун тўлдирилган қопларни олиб чиқиб қоқишаётган эмиш. Шу заҳоти уйга югуриб кириб кетишармиш, яна қопларни олиб чиқиб қоқишармиш. Бу ишни шунақа тез ва чаққон қилишармишки, кўпдан тажриба тўплаганлари шундоққина сезилиб турганмиш.

Иўловчи келиб сўрабди:

— Нима иш қиляпсизлар? Нима бўлди ўзи?

— Кўрмаяпсанми, уйда ўт ёққан эдик. Лекин ўтин хўл экан, тутаб кетди. Шу тутунларни қопда кўчага олиб чиқиб ташлаяпмиз. Фақат бу ишимиз яхши ёрдам бермаяпти, жуда қийналиб кетдик.

Иўловчи хонага кирса, печка ҳам, мўри ҳам йўқмиш. Шунда у печка қуриб шифтидан мўри чиқариб қўйибди.

3

Иўловчи яна йўл юрибди, йўл юрса ҳам мўл юрибди.

Қаршисидан бир қишлоқ чиқибди. Қараса битта яланғоч одам унинг томига чиқармиш, пастга сакрармиш. Томга чиқармиш, пастга сакрармиш. Иўловчига бу ҳодиса қизиқ туюлибди-ю, яқинроқ борибди. Қайси кўз билан кўрсинки, пастда иштоннинг кийиладиган жойи очиқ ҳолда осиб қўйилганмиш. Томдан сакраётган одам тенадан тушишда иштонни кийиб олишга ҳаракат қилаётганмиш. Албатта, бундай юмушни бажариш ўзи бўлмайди. Қандай баландликдан сакрапти, оёқлари қандай тушапти? Шунинг учун одам-бечора гоҳ иштондан узоққа тушармиш, гоҳ сал яқинроққа. Бу сафар мўлжални олди шекилли, худди ўзига тушди, аммо осилган иштон чидамади: йиртилиб кетди.

— Афанди одам, нима қиляпсан? — сўради йўловчи, — томдан қуёнга ўхшаб сакрашнинг фойдаси нимада?

— Мана шу иштонни киймоқчи эдим, — дебди яланғоч одам, — чидамади — йиртилиб кетди.

— Иштонни шунақа киядимми? Албатта томдан ташлаш шартми?

— Ахир нима қилиш керак, бўлмаса?

Иўловчи иштонни қандай кийишни кўрсатиб берибди.

— Шунчалар осон иш экан-ку? — дебди одам ўзининг кўзига ўзи ишонмасдан.

— Ҳа, шунчалар осон.

Иўловчи йўлида давом этибди. Иштон кийишни ўрганган одам бўлса, унинг орқасидан оддийгина ишни деб ўзини ўзи қанчалар азобга қўйганига ҳайрон бўлганича қолаверибди.

Йўл йўловчини борган сари ичкарига етаклабди.

У яна бир қишлоққа етиб келганида, яна ғаройибу ажойиб томошага дуч келибди. У яна қоп кўтарган одамларни кўрибди. Фақат бу сафар улар қопларини қуёшга тўғрилашармиш, сал ўтмай қопни кўтарганларича уйга кириб кетишармиш. Улар ўз ишлари билан шунчалар банд, шунчалар машғул бўлганларидан йўловчининг яқин келганини пайқашмабди ҳам.

— Азизлар, сизларга нима бўлди? Нима қиляпсизлар? — сўрабди йўловчи.

— Уйнинг ичи зимистон. Шунинг учун қоплаб ёруғликни уйга ташияпмиз. Аммо ҳар қанча уринмайлик, уйнинг ичи ёруғ бўлмаёпти.

Йўловчи уйга кирибди. Ҳақиқатан ҳам зимистон эмиш. Ахир уйда биронта ёруғ кирадиган дарча йўқмиш-да. Шунда у дарча очиб, қуёшнинг нуруни ўтадиган қилган экан, ҳамма хурсанд бўлиб кетибди. Одамлар уни ўтқазिशга жой топишолмасмиш. Уни нималар билан меҳмон қилишни, ўз миннатдорчиликларини қандай изҳор қилишларини билишмасмиш.

Шундай қилиб, йўловчи охири кўринмас йўлдан кетаверибди, ҳамма одамларга турмуш тажрибаларини улашаверибди.

СИС-ҚУО

Бу ёруғ дунёда ғаройиб табиатли Сис-Қуо деган хушчақчақ одам яшаган экан. Унинг ақл бовар қилмайдиган кулгили ишлари, ўткир тилининг донғи узоқ-узоқларга етибди.

Кунлардан бир куни подшоҳ Сис-Қуони ўз ҳузурига чақириб дебди:

— Сис-Қуо, сенинг айёр ва ақлли одам эканлигинг ҳақида кўл эшитганман. Эртага менинг олдимга ернинг оғирлигини, юлдузларнинг сонини, ердан қуёшгача бўлган масофани билиб келасан. Агар сенинг ҳисобинг тўғри чиқмаса, бошингни кундада кўрасан.

Сис-Қуо унга жавобан шундай дебди:

— Жуда мушкул вазифа топширдинг, подшоҳи олам. Аммо мен саволларингга жавоб топаман.

Шу гап билан подшоҳ ҳузуридан чиқиб кетибди.

Сис-Қуо подшоҳнинг саволига туни бўйи жавоб ахтарибди. Тонг отгач, подшоҳ олдига отланибди. Саройга киргач, подшоҳ сўрабди:

— Саволларимга жавобни топиб келдингми?

— Подшоҳ жаноблари, ҳа, билиб келдим. Ердан қуёшгача бўлган масофа икки миллион чақирим экан, ернинг оғирлиги тўрт миллион пуд келаркан, юлдузларнинг сони эса икки миллионта экан.

Подшоҳ Сис-Қуонинг тутилмай, иккиланмай аниқ-аниқ жавоб бераётганига таажжубланиб, исбот талаб қилмоқчи бўлибди, аммо шу заҳоти шаҳдидан қайтибди. Ахир, Сис-Қуо ундан айтган ҳисобларининг нимаси нотўғри эканини сўраб қолиши мумкин экан-да. Подшоҳ бу саволга қардан жавоб топсин?!

— Энди менинг, маликанинг, подшоҳлигимнинг баҳосини билиб кел, — дебди подшоҳ унга янги вазифа топшириб, — фақат жавобинг эртадан кечга қолмасин.

Яна туни бўйи Сис-Қуо бошини қотириб, жавоб топибди ва айтилган вақтга етиб келибди.

— Хўш, мен, малика ва подшоҳлигим қанча турар экан, билиб келдингми? — сўрабди подшоҳ.

— Роппа-роса йигирма тўққиз сўму йигирма беш тийин, — деб жавоб берибди Сис-Қуо кўзини бақрайтириб.

Бу жавобдан подшоҳнинг эси оғиб қолай дебди.

— Кани дарров тушунтир-чи, бу сўм ва тийинларни қардан ҳисоблай қолдинг. Йўқса сенинг тентак бошингни шу зумда болта билан чолтириб ташлайман.

Сис-Қуо шошилмай, батафсил тушунтира кетибди.

— Исо Пайғамбарни ўттиз беш сўмга хочга тортишган. Сен ҳар қанча обрўли подшоҳ бўлсанг ҳам ундан қиммат турмайсан. Шунинг учун сени йигирма саккиз сўмга баҳоладим. Давом этамиз. Сенинг подшоҳлигингда бир сўми бор одам шу сўмга яраша хотин олиши мумкин. Шундай қилиб, сенинг хотининг — маликанинг баҳоси ҳам бир сўм бўлади. Сенинг подшоҳлик қасрингни қурган меъморларга сен бор-йўғи йигирма беш тийин ҳақ тўлагансан. Шунинг учун ҳам менинг ҳисобим билан сен, малика, подшоҳлигингнинг қиммати жами бўлиб йигирма тўққиз сўм йигирма беш тийин бўлади.

Подшоҳ бундай очиқ ва қатъий ҳисобдан ғазабга келибди, аммо Сис-Қуонинг гапларига қарши чиқа олмабди. Фақат ғазаб билан бақирибди:

— Менинг подшоҳлигимдан жўна. Шу кундан бошлаб қорангни кўрмай!

Эртаси куни подшоҳ қасрининг деразаларини очса,

қаршиида Сис-Қуо ҳеч нарса бўлмагандай аравада турганмиш. Подшоҳ алам билан бақирибди:

— Бошингни кундада кўрмоқчисан, шекилли, Сис-Қуо. Ахир мен подшоҳлик еримда қорангни кўрмай дегандим-ку.

Бу ғазабга Сис-Қуо пинак бузмай жавоб берибди:

— Мен ўтирган ернинг сенга ҳеч қандай алоқаси йўқ, чунки бу ер қўшни подшоҳликдан олинган.

Подшоҳ қасрдан чиқишга эринмабди. Сис-Қуонинг аравасига яқинлашганда эса, қайси кўз билан кўрсинки, гилдиракларнинг остида қўшни подшоҳликдаги гуллар ва ўтлар билан қопланган қатлам ер турганмиш.

Сис-Қуо ақлли ечим топгани учун подшоҳнинг унга бўлган алами бир оз тарқабди. Сис-Қуо бундан хабар топиб, маълум вақт ўтгач подшоҳ ҳузурига келибди.

— Подшоҳи олам! Менга бирон вазифа топшириб ишга ол.

— Сени ишга ололмайман. Ҳамма вазифаларнинг одамлари тўлиқ, — жавоб берибди подшоҳ.

— Жуда бўлмаса пашшаларнинг устидан нозир қилиб ол, — деб сўзида туриб олибди Сис-Қуо.

Кулги учун подшоҳ рози бўлибди.

Шу-шу Сис-Қуо доимо подшоҳнинг олдида турадиган, ёнида ёпишқоқ елимли халта ва елимланган куракча олиб юрадиган бўлибди. Подшоҳнинг яқин атрофига биронта пашша келиб қўнгани заҳоти уни ўлдирад экан-да.

Қуллардан бир кун подшоҳ ўзининг подшоҳлигига қарашли ҳамма ноибларини чақирибди. Бу мажлисга Сис-Қуо ҳам етиб келибди. Подшоҳ унинг шайтонлигидан чўчиса ҳам ҳайдаб юбормабди.

Подшоҳлик йиғин-мажлиси авжи қизиб ўтаётган бир пайтда қорни кўкимтир бир пашша подшоҳнинг нақд пешонасига келиб қўнибди. Сис-Қуо яхшилаб елимланган куракча билан подшоҳнинг пешонасига бир уриб пашшани ўлдирибди. Бир томондан у тўғри қилибди: ахир подшоҳнинг ўзи Сис-Қуони пашшалар устидан нозир қилиб тайинламаганми?! Аммо подшоҳ ва унинг ноиблари Сис-Қуонинг бу ҳаракатини қаттиқ қоралашибди ва унинг калласини олиб ташлашларига оз қолибди.

Орадан бир қанча вақт ўтар-ўтмас Сис-Қуо бир ноибнинг шайтон ўғлини беҳосдан ўлдириб қўйибди. Боласи ўлган ноиб подшоҳга шикоят қилибди. Сис-Қуо

қараса, вазият жуда оғирлашиб қолган эмиш. Шундан кейин Сис-Қуо ўзини касалга солиб ётиб олибди. Подшоҳ уни кўргани келганда ўлган кишидай кафанлашга тайёр бўлибди-қўйибди.

Нафас олмаётган Сис-Қуони кўрган подшоҳ бир чўқиниб олибди-да, унинг гуноҳларидан ўтиб шундай дебди:

— Сен, Сис-Қуо, ўта айёр ва шум одам эдинг. Лекин энди сен боқий дунёга ўтиб кетдинг. Шунинг учун мен ер юзиде қилган гуноҳларингни кечираман.

Шу пайт Сис-Қуо бирдан овоз чиқарибди:

— Агар сен — подшоҳи олам мени кечирган бўлсанг, ўлиб нима қиламан. Ҳали яшасам бўлади-ку.

У шундай дебдию сакраб ўрнидан турибди.

Подшоҳнинг сўзи — қонун. Кечирдим дедими — кечирди. Шундай қилиб бу сафар ҳам Сис-Қуо бежазо қолибди.

Кўпми-озми вақт ўтгач, Сис-Қуо ростдан ҳам бетоб бўлиб қолибди. Шу пайтдан бошлаб: «Сис-Қуо ўлимидан олдин ўзининг шумлик ва айёрликларини сотармиш», — деган овоза тарқабди. Унинг ўзи катта-кичик ҳар хил қутиларга ташландиқ, кераксиз нарсаларни солиб михлаб ташлабди-да, тепасига нархнини ёзиб қўйибди.

Хотинига бўлса яхшилаб тайинлабди:

— Бу қутиларни сотиб олишга келганларга кўрсатилган нархда сот ва шу заҳоти пулини ол.

Сис-Қуо ўлганидан сўнг унинг тул хотини олдига ноибларнинг, савдогарларнинг болалари келишибди. Қутиларни савдолашмай пулини тўлаб олиб кетишибди. Ахир Сис-Қуодек ақлли, айёр, ҳозиржавоб бўлишни ким хоҳламайди дейсиз!

Қутиларнинг эвазига тул кампир каттагина пул ҳам ишлаб олибди.

Давлатманд харидорлар қутиларни уйга олиб келганлари заҳоти шошилиб очар эканлар, аммо унинг ичидан чиққан кераксиз нарсаларни кўриб, қўлларини икки томонга ёяр эканлар, холос: «Бу яшамагур Сис-Қуо ҳатто ўлганидан кейин бизни роса алдабди-да».

ДУМАЛАБ ТУШГАН ҒУЛАЧА

Бор экан-да йўқ экан, қадим замонда бир чолу кампир бўлган экан. Уларнинг якка-ягона ўғиллари бўлиб, чол-кампир уни жуда яхши кўрар эканлар.

Кунлардан бир кун чол ўтин ёрибди, ўгли ўтинларни уйга ташибди, кампир ўчоқ олдига ўтинларни тахлабди. Шу пайт тепадан битта ғўлача думалаб ерга тушибди. Кампир шу заҳоти йиғлашга тушибди: «Агар менинг ўғлим уйланганида, унинг боласи бўлганида, шу пайт менинг ёнимда турганида, бу ғўлача унинг бошини ёрарди-ку».

Хонага ўтинларни кўтариб кирган ўгли онасидан сўрабди:

— Нега йиғлаяпсиз, она?

— Жоним, болагинам! — жавоб берибди онаси. — Мен мана бу катта ғўлани тушириб юбордим. Ага сен уйланган бўлганингда ва бола кўрганингда, у боланг менинг орқамдан юриб ёнимда турганида ахир бу ғўла уни ўлдириб кўяр эди-ку.

Кампир яна ҳам қаттиқроқ хўнграб йиғлай кетибди. Аммо, ўғил онасига эътибор бермай ўтинни ташийверибди. Чол ўтинни ёриб бўлиб ўгли билан уйга кирибди. Йиғлаётган кампирни кўриб, чол сўрабди:

— Кампир нега йиғлаяпсан?

— Э, мана бу катта ғўлани билмасдан тушириб юбордим, — деб ўзининг дийдиёсини бошлабди кампир. Ахир агар бизнинг ўғлимиз уйланганида, уни боласи бўлар эди. У менинг олдимда турар эди. Ғўла унинг бошини ёрар эди.

Кампирнинг айтиб йиғлаши яна авжига чиқибди.

— Ҳақиқатан ҳам катта фалокат бўлиши мумкин эди, — дебди чол ва кампирга қўшилиб, алам билан йиғлай бошлабди.

Ўғил ҳар қанча уларни овутишга уринмасин, фойда бермабди. Чол-кампир роппа-роса уч кечаю уч кундуз йиғлашибди.

Шунда ўғил ҳеч чидай олмай алам билан дебди:

— Мен кетдим. Бир бемаъни йиғини бошладингиз. Мен бу йиғида ҳеч қандай маъни-матра кўрмадим. Бу тентакликнинг ўзигинаси. Агар бошқа одамлар ҳам сизларга ўхшаган бўлишса, қайтаман.

Ўғил гапини тугатар-тугатмас уйдан чиқиб, ғарб томонга йўл олибди.

Йўл юрибди, йўл юрса ҳам мўл юрибди. Охири бир қишлоққа етиб келибди. Қараса, одамлар катта омборнинг томига битта оқ сигирни тортиб ётишган эмиш. Йигит сўрабди:

— Нимага омборнинг томига сигирни кўтариб олиб чиқмоқчисизлар?

Улар жавоб беришибди:

— Хўш, сен қаердан пайдо бўлиб қолдинг? Ахир сен ёқут эмасмисан?

Йигитнинг ҳали ҳам ҳеч нарсага ақли етмаётганини кўришиб, тушунтира бошлашибди:

— Бу омборнинг томида ўт ўсади. Биз сигирни томга чиқариб ўтлатмоқчимиз.

— Ундай бўлса, — дебди йигит, — бундай қилса яхшироқ эмасми. У шу заҳоти томга чиқиб ўтни ўрибди-да сигирнинг олди ташлаган экан, сигир мазза қилиб ўтларни ея бошлабди.

Қишлоқ ақли жуда хурсанд бўлиб кетишибди. Йигитни мақтай бошлашпти:

— Бу яхши одам бизга жуда ақлли маслаҳат бердику. Бўлмаса шу пайтгача қийналиб сигирни томга тортиб ётган бўлар эдик.

«Йўқ, бу одамларнинг ақли менинг ота-онамдан ҳеч ҳам фарқ қилмайди», ўйлабди йигит ва энди шарқ томонга йўл олибди.

Йўл юрибди, йўл юрса ҳам мўл юрибди, охири кеч кирганда бир қишлоққа етиб келибди. Бир хонадонга кириб, тунаш учун жой сўрабди.

Хонадон эгалари уни яхши кутиб олишибди, аммо бир-бирини қаергадир шоширишибди.

— Тезроқ бўлинглар. Мусофирга емагини беринглар. Биз юмушимизга кеч қолмайлик.

Йигит ҳар қанча уринмасин, уй эгаларининг қаерга бу қадар шошилаётганини англай олмабди. Ҳозиргина келиб, уларга савол беришни ўзига эп кўрмабди.

Унга тезда кечки овқат боришибди ва хўжайин уйдагиларни яна шоширибди:

— Меҳмонга тезгина жой тайёрланг. У ухлайверсин. Сизлар тезроқ бўлинглар, вақт кетяпти.

«Бу одамлар шу қоронғи пайтда қаерга шошилишадди. Нима қилишмоқчи ўзи?»—йигит ўйлаб ўйига етолмасмиш. Уни жойига ётқизишганда, ўзини ухлаганга солиб ётаверибди. Аслида зийраклик билан бўлаётган ҳодисани кузатибди.

Уй эгалари олдинига ўчоққа ўт қалашибди-да, хонани ёритишибди. Кейин кимдир челақни, кимдир чўмични, кимдир бошқа идишни уйдан кўчага бўм-бўш олиб чиқиб, уйга бўм-бўш олиб киришар эмиш. Ҳамма югурармиш. Тез уйга кирармиш, тез ташқарига чиқармиш: ҳеч тиним билишмасмиш. Йигит чидай олмай сўрабди:

— Сизларга нима бўлган ўзи?

Уй эгалари жавоб беришибди:

— Сен англамаяпсанми? Нима, сен ёқут эмасми-сан?

Бунақа ишларни кўриш менга ҳали насиб этмаган, — тан олиб жавоб берибди йигит.

Уй эгалари унга тушунтира бошлашибди:

— Биз уйнинг ичидаги ёруғликни ташқарига олиб чиқяпмиз. Ташқаридан бўлса уйга қоронғиликни олиб кирапмиз.

— Бу ишни нима учун қияпсиз ўзи, — ҳали ҳам тушунмай сўрабди йигит.

— Қизиқ йигит экансан-ку. Шунга ҳам ақлинг етмаяптими? — ажабланишибди уй эгалари, — Биз ёруғлик билан қоронғиликни аралаштириб, осмонни ёруғ қилмоқчимиз... Бизни ишдан қўйма.

Улар яна у ёқдан бу ёққа югура бошлашибди.

— Барака топгурлар, тўхтанглар. Тентак бўлманглар, — ялинибди йигит. — Вақти келганда осмон усиз ҳам ёришади. Фойдасиз ишни қилишнинг нима кераги бор! — йигит ўрнидан туриб эшикни тўсиб олибди.

Уй эгалари унга қулоқ солишмабди, тўполон қилиб юборишибди:

— Халақит берма, чеккага ўт!

Уй эгаларининг ўлиб-тирилиб қилаётган ишлари йигитга жуда фойдасиз бўлиб туюлибди.

Бу пайтда вақти бўлиб осмон ёриша бошлабди.

— Наҳотки осмонни сиз ёруғ қилмаганингизни тушунмайсиз. Ахир тонг отяпти-ку, — дебди у.

— Ростдан ҳам осмон ўзидан-ўзи ёришяпти, — унга қаршилиқ билдиришмабди уй эгалари, — наҳот бизнинг ақлимиз шунга етмаган экан?! Раҳмат сенга, яхши одам. Ақлли маслаҳатинг учун миннатдормиз. Яхши ҳам бизнинг томонларга меҳмон бўлиб келганинг.

Йигит бўлса уларнинг мақтовларини эшитиб, ўзича ўйлар эмиш: «Менинг ота-онам буларнинг олдида у қадар тентак эмас экан-ку!».

У шундай дебди-да, уйига қайтишга қарор қилибди.

Унинг ота-онаси туғилмаган набираларининг азасини тутиб бўлиб, энди сафарга кетган соппа-соғ ўғлонларидан ажралиб қолганлари учун йиғлашаётган экан.

Ўғиллари қайтиб келгач, улар йиғини умуман тўхтатиб, тинч-тотув яшай бошлашибди, мурод-мақсадларига етишибди.

МУНДАРИЖА

Шимол халқининг гүзал эртаклари. О. Мадасв 5

ХАЙВОНЛАР ҲАҶИДАГИ ЭРТАКЛАР

От билан кийик	7
Ғоз билан турна	8
Латча нега думсиз	8
Кимдир қуёндан ҳам қўрқарди	9
Қушча билан сув каламуши	10
Ғагара билан қарға	13
Сичқон ва бугу	11
Сувсар думининг учи нега қорайган	12
Чил	13
Бўри билан тулки	13
Тўртта тухум қўйган Токэй қуш билан маккор тулки	17
Ит билан айиқ	20
Тулки билан айиқ	21
Мақтанчоқ қурбақа	21
Қиш нега ёздан узун	22
Қурбақа билан қарға	22
Итнинг ризқи	23
Қарқур билан чўртан	23
Қуён ҳақида эртақ	24
Тулки билан елимбалиқ	26
Қушча билан ялмоғиз	27
Қарға нега қора	29
Чуррак билан бургут	30
Нима учун қакку уя қурмайди	36
Қаклик	36
Ит қандай қилиб одам билан дўстлашди	37

СЕҲРЛИ ЭРТАКЛАР

Хамир полвон	39
Корах-симпирки	44
Удургай ботир	50
Таъл-таъл кампир	56
Рост ва ёлғон	58
Чааҷахоон ва ялмоғиз	61
Боой Хара Хоон ўғли ва Эрэйдээх-Буруйдоох	71
Егей-Бегук ва унинг ажойиб тегирмони	75
Ут-Сағивнаҳ	75

МАИШИЙ ЭРТАКЛАР

Отнинг калласидай олтинга нима алмашиш мумкин	80
Доно қиз	83
Одамлар қуёшни қолда қандай ташишди	86
Сис-Қуо	88
Думалаб тушган гўлача	91

Адабий-бадиий нашр

БЕКИНМАЧОҚ

Ёқут халқ эртаклари

Тошкент «Маънавият» 1997

Мухаррир *Г. Йўлдошева*
Мусаввир *М. Соркин*
Безаклар муҳаррири *С. Соин*
Техмуҳаррир *Н. Никитина*
Мусаҳҳиҳ *Ш. Илҳомбекова*

Тершга берилди 15.12.97. Босишга рухсат этилди 09.02.98. Бичими 84×108½, «Литературная» гарнитураси. Юқори босма усулида босилди. Шартли б. т. 5,04. Шартли кр-отт. 5,46. Нашр. т. 4,71. 10000 нуска. Буюртма № 222. Нархи шартнома асосида.

«Маънавият» нашриёти, Тошкент, Шодлик, 6. Шартнома 19—97.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот кўмитасининг Тошкент китоб-журнал фабрикасида чоп этилди. Тошкент, Юнусобод даҳаси, Муродов кўчаси, 1-уй, 1998.